

АРХИТЕКТУРА ДОМА СПАСОВОГ

Својом архитектуром, складним размерама и динамичном просторном композицијом Дом Спасов у Жичи будио је дивљење свих ходочасника, пописивача и проучавалаца српских старина. Рано је за њега забележено да је „једна од највеличанственијих цркава у целом Царству српском“. Пошто је Дом Спасов заузимао врло високо место у хијерархији српских цркава, том значају била је саображена целокупна његова архитектура. То се огледало не само у хармоничном распореду и степеновању његових основних облика већ и у раскошној полихромној обради, о којој постоји довољно података да би се могла наслутити њена некадашња упечатљивост.

ПЛАН ХРАМА И ЛИТУРГИЈСКО УСТРОЈСТВО

Сложена основа Спасове цркве задивила је већ њене ране проучаваоце.¹ Јанко Шафарик изјавио је далеке 1846. године да је њен план „врло леп“, а његово мишљење убрзо је поновио Феликс Каниц,

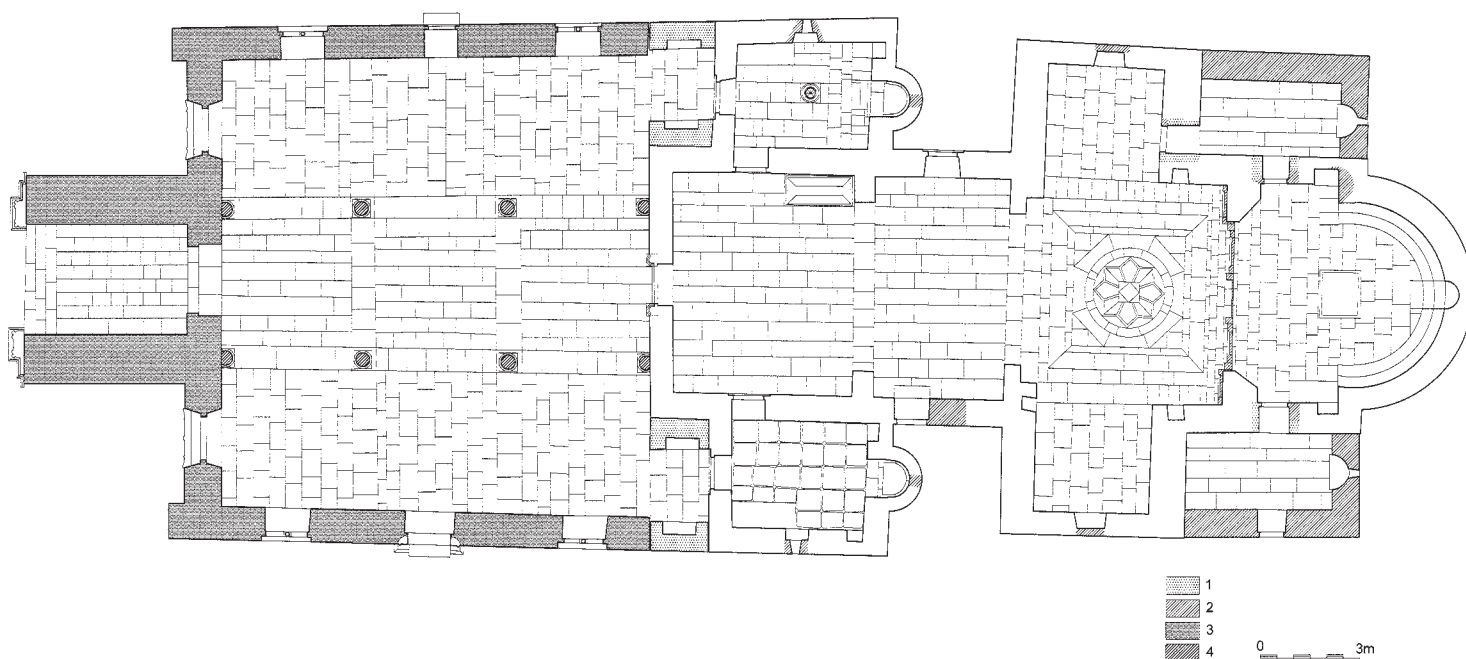
сматрајући, уз то, жичку главну цркву „неимарском красотом“.² Одиста, замисао основе храма и његово просторно решење, с добро одмереним споредним одељењима, саображеним целини, чине га јединственим (сл. 59).

Црква Светог Спаса у Жичи једнобродне је лонгитудиналне основе, оријентисана у правцу исток–запад, са знатним одступањем према југоистоку јер прати правац пружања гребена на којем је подигнута. Садашња схема основе последица је промена спроведених крајем XIII века. Тада је зид који је делио наос од припрате порушен и замењен бочним пиластрима и попречним луком. Без те измене брод је имао три травеја, завршена на источној страни пространом апсидом, која својом ширином затвара цео брод на тој страни. Уз средњи травеј подигнути су бочни краци трансепта. На западној страни храма налазио се одвојен простор за припрату, уз чије су обе бочне стране сазидани параклиси, уобличени као одвојене култне грађевине (сл. 60 и 63).

У другој етапи дозидани су протезис и ђаконикон, а у исто време додати су испред параклиса тремови. Тада су изведени, са извесним изменама, темељи првобитно замишљене спољне припрате, који су убрзо напуштени и засути. Те су доградње обављене до

¹ За потпун преглед ранијих помена и проучавања архитектуре Спасове цркве в. М. Чанак-Медић, *Од првих помена до недавних научних проучавања архитектуре жичке Спасове цркве*, Саопштења 44 (2012) 63–78.

² Уп. Каниц, *Византијски споменици*, 23.

Сл. 60. Основа с погледом на њој после последње реституације (1. тремови дограђени у другој етапи, до 1221; 2. делови из друге етапе обновљени 1990; 3. спољна приправа са звоником, изграђена до 1228; 4. слободни и припојени стубови првобитне спољне приправе, обновљени 1990)

великог сабора одржаног на Спасовдан 1221. године. За ту свечаност морали су бити уобличени олтарски простор и његова преграда према наосу, док време подизања трмова одређују крст и фигуралне представе на њиховим прочељима, насликани пре дозиравања егзонартекса, чија градња одређује *terminus post quem* настанка трмова. Знамо, поред тога, да је црква до те свечаности била и споља завршена, са свом сликаном декорацијом, јер о томе сведочи Теодосије када каже да се краљ радовао што су све званице на сабору виделе његову цркву „како је веома красна“.

У следећој, трећој етапи, до 1228. године, изграђена је пространа спољна приправа, с високом кулом на западној страни (сл. 125). Она је готово правилне квадратне схеме основе, са четири слободна стуба у средишту, којима је издељена на девет једнаких поља. На њеном спрату налазила се пространа одаја – катихумена – која је степеницама била спојена с приземљем, а из ње су камене степенице водиле на спрат куле, где је параклис. Испод параклиса је још једна одаја, а изнад њега су постојала два спрата, од којих су преостали најнижи делови просторије изнад параклиса.

Главни део храма издељен је на олтарски простор – у чијем је саставу, поред апсиде, и источни травеј с пастофоријама – и наос, за који су преостала два травеја; над средишњим травејем квадратне основе изграђена је купола.

Олтарски простор сложен је литургијског устројства. У средини главног олтарског простора налази се часна трпеза, а уз полукруг његове апсиде

двостепени синтронон за саслужитеље, са седиштем у средишту за архијереја. То је такозвано горње место, на којем је архијереј седео за време неких обреда и са саслужитељима асоцирао на Христа на Тајној вечери. Уз горње место постављен је пред освећење саграђеног храма сто са сасудима потребним за тај чин.³

На бочним странама источног травеја изведена је по једна ниша. Обе су постојале у трећој деценији XIII века, што се закључује по сликаним бордурама око њих из тог времена. Претпостављено је да су отворене у време грађења храма, када још нису постојале пастофорије, па су их нише замењивале.⁴ Убрзо су ипак подигнути ђаконикон и протезис и тада су оба простора вратима спојена са средишњим олтарским делом.⁵ Протезис је био повезан и

3 Уп. Чанак-Медић, *Свети Ахилије у Ариљу*, 175, са старијом литературом и изворима о функцији горњег места; С. Пејић, *Морачки „епископски престо“*. Синтронон и горње место у српским црквама до средине XIII века, у: *Манастир Морача*, ур. Б. Тодић, Д. Поповић, Београд 2006, 129–139.

4 Суботић, *Манастир Жича* (1984), 9.

5 Првобитни улази у ђаконикон и протезис затечени су зазидани. Прво је затворен доњи део улаза у ђаконикон, а у његовом горњем делу остављен је прозор, који је зазидан када је, средином XIX века, на том месту образована полукружна ниша. У исто време зазидана су врата на улазу у протезис и образована је истоветна полукружна ниша као на наспрамној страни (уп. Чанак-Медић, *XIII век I*, сл. 33). Доњи део врата на ђаконику зазидан је вероватно у XVIII веку, када су порушени и уклоњени остаци ђаконикона.

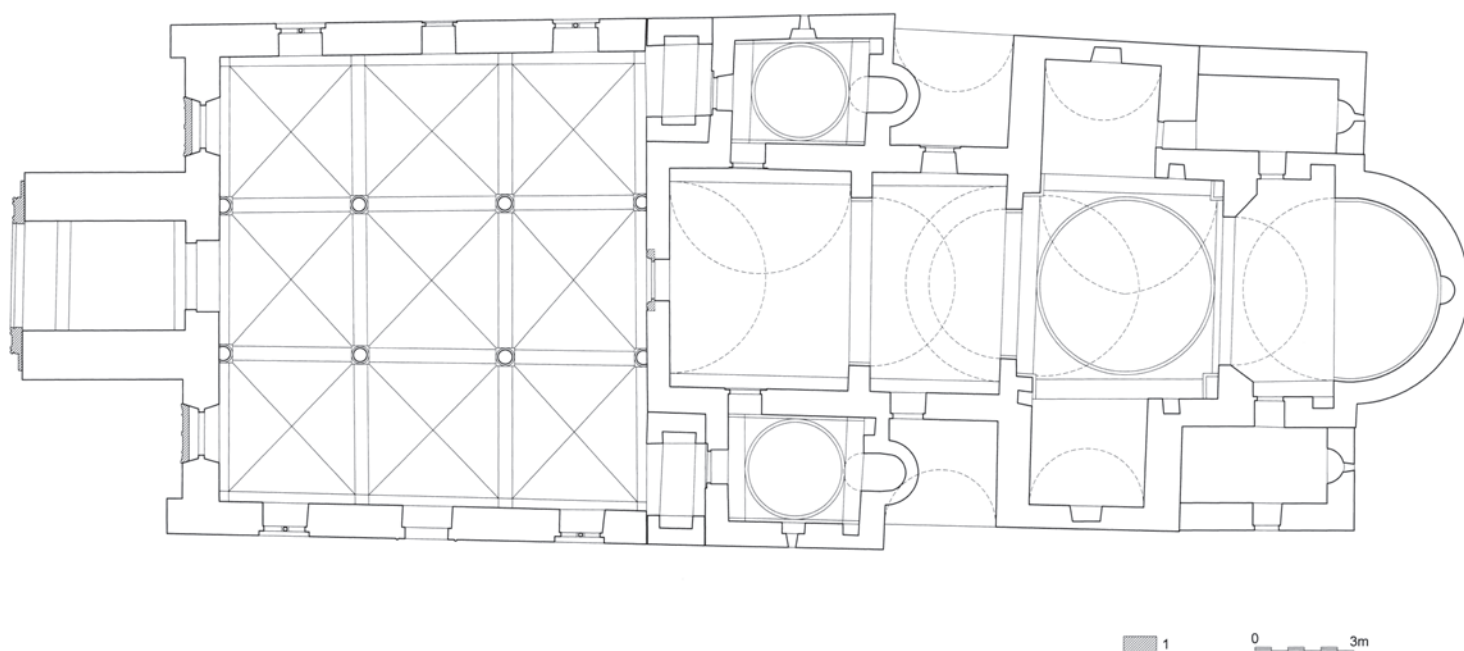

Сл. 62. Олтарски ѿросѿор с новим киворијумом над часном ѿрѿезом

са северним краком трансепта отвором пробијеним на западном зиду протезиса. Време њихове изградње могло се утврдити на основу истоветног облика и употребе истог градива за њих и за јужна врата у западном травеју наоса, која припадају првобитној етапи изградње. Та околност навела је на мисао да су их извели исти мајстори у невеликом временском размаку. Поменути претпоставку оснажују и подаци о првобитној олтарској прегради, која је имала само једне двери у средишту, што говори о томе да је у време када је постављена постојало северно

одељење са северним вратима. Такав тип олтарске преграде задржао се све до почетка XIX века, о чему сведоче стари путописци.⁶ На основу тих података могло се, према томе, утврдити да су олтарска преграда и бочне пастофорије део истог градитељског програма и уједно претпоставити да су остварене у склопу завршних радова архиепископа Саве I, по његовом повратку из Никеје, у току припрема за одржавање сабора на Спасовдан 1221. године.

6 Вујић, *Пушешесѿвије*, 148.

Сл. 63. Основа с погледом на сводове и куйоле (1. делови догађи тридесетих година XX века)

Протезис и ђаконикон недавно су поново подигнути. Њихова обнова заснивала се на нађеним темељима, захваљујући којима су одређени место и правац пружања зидова, као и на траговима некадашњих сводова на источним зидовима јужног и северног крака трансепта. По нађеним темељима видело се да су источни зидови тих одељења били равни, а тако је источни зид протезиса описао и Ј. Шафарик, који га је видео док је он још делимично постојао. На тим зидовима биле су уобличене полукружне нише са по једним прозором у горњем делу. На том месту прозор постоји у конхама ђаконикона и протезиса у свим потоњим рашким црквама уобличеним по угледу на жички Спасов дом. Стога су нас тамошње конхе и прозори определили за то да се у жичком протезису изведе полукружна ниша с прозором у средини, утопљена у споља равно завршен источни зид, а на исти начин решен је и источни део ђаконикона.

У свести старих писаца и теолога олтарски простор, најсветији део храма, имао је сложено значење. Максим Исповедник упоређивао га је с небом намењеним само свештеницима и саслужитељима,⁷ а у његовим апсидама засведеним полукалотама цариградски патријарх Герман (†733) видео је слику витељемске пећине у којој се родио Христос, као и оне у којој је сахрањен.⁸ Отуда је часна трпеза у среди-

шту главног дела олтарског простора сматрана Божијим престолом и заменом за Христов гроб. Због тога што је Христос принео себе као жртву, на њој се припремају хлеб и бескрвна жртва. У стара времена над трпезом је подизан балдахин – киворион – зато што је тако истицана светост тог места и зато што је он у свести хришћана имао различита симболична значења (Нојева барка, небо) или је замењивао место страдања Христовог. Кивориони су били обавезан литургијски намештај у ранохришћанским црквама. Према сведочењу патријарха Германа, кивориони су још постојали у источнохришћанским храмовима у његово време, почетком VIII столећа, а као обавезан део олтарског простора помиње их и блажени Симеон Солунски (†1429).⁹ У Жичи, међутим, а ни у другим рашким храмовима с краја XII и из XIII века, нису нађени остаци који би сведочили о њиховом постојању. Стога се киворион (сл. 62) и ограда уз степенице за горње место који су недавно постављени у Спасовој цркви на иницијативу владике Хризостома угледају само на старије примере из грчких цркава.

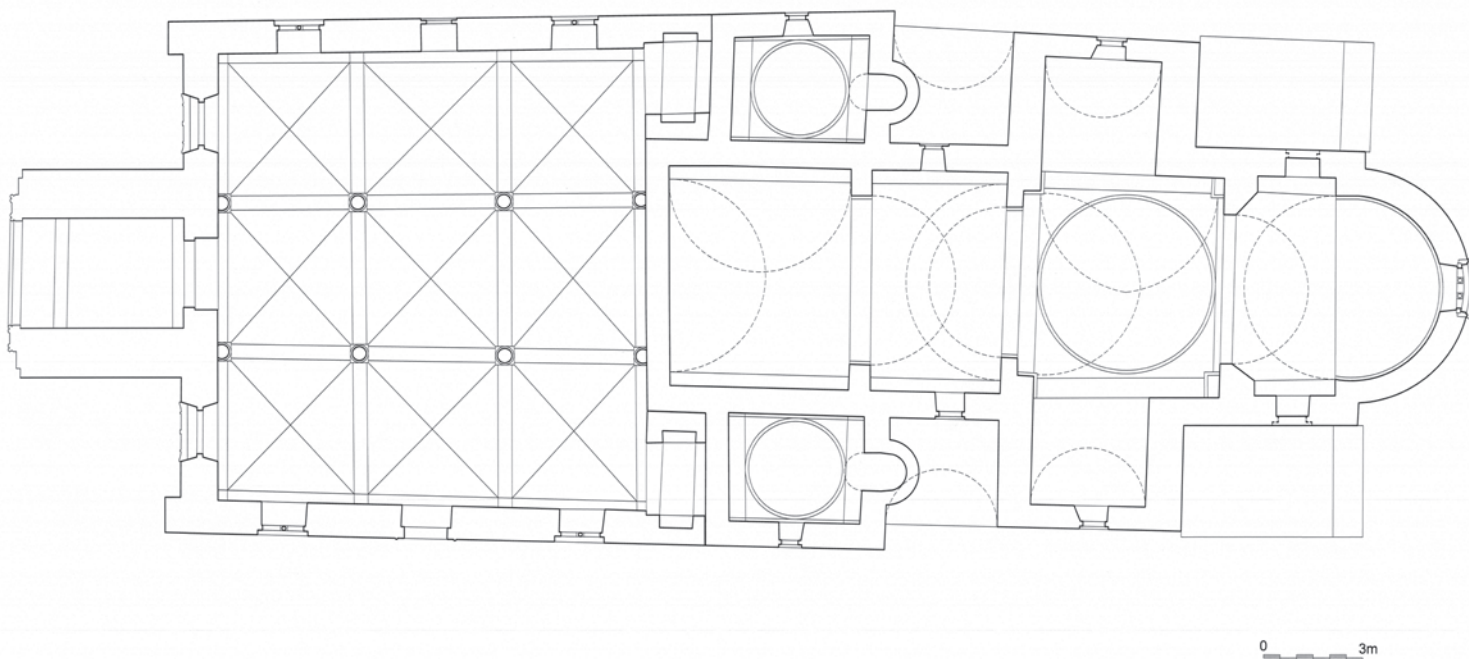
Са сложеним значењем главног дела олтарског простора повезано је и северно одељење, за које блажени Симеон Солунски каже да је *сасудохранилишница*. Најважнији обред одржаван у њему јесте

7 Свети Максим Исповедник, *Мистијагогија*, прев. епископ рашко-призренски Артемије, Призрен 1997, 173.

8 Св. Герман Константинопольский, *Сказание о Церкви и рассмотрение таинств*, прев. Е. М. Ломизе, Москва 1995, 43. О томе, са освртом на позније руске изворе о симбо-

лици храма, уп. И. Л. Бусева-Давыдова, *Литургические толкования и представления о символике храма в Древней Руси*, у: *Восточнохристианский храм. Литургия и искусство*, ed. А. Лидов, Санкт-Петербург 1994, 197–203.

9 *Исход*, 43, 45; *Сочинения блаженного Симеона*, 152, чл. 69.

Сл. 64. Основа с погледом на сводове и кувале на висини од 3,5 m (у наосу и параклисима) и 1,5 m (у спољној припрати)

обред проскомидије, који асоцира на Христа Агнца, када се из просфоре ваде честице, те спремају хлеб и вино за приношење жртве на часној трпези. У протезису се тај чин обавља на трпези која оличава јасле, а сви сасуди, утвари и прекривачи у том одељењу служе за подсећање на околности у којима је Христос рођен у Витлејему.¹⁰

Јужно одељење, намењено за ђаконикон, просторно је одвојено од наоса и спојено вратима само са средишњим делом олтарског простора. Недостатак везе с другим деловима храма навео је неке истраживаче на то да у њему виде својеврстан скевофилакион.¹¹ Ту су свакако чуване богослужбене књиге, одежде и разне драгоцености, а у време блаженог Симеона Солунског у ђаконикону је седео ђакон, који се старао о ономе што је чувано у том одељењу.

Оба одељења пастофорија служила су и као војивни параклиси посвећени неким светитељима, са чиме су били повезани одређени обреди.¹² Патрони тих делова жичког олтарског простора, међутим, нису познати. У неким црквама пастофорије су коришћене и за сахрањивање, па су у њима одржаване и комеморације умрлима.¹³ У протезису Спасове цркве у Жичи откривен је један гроб, али је за њега

утврђено да је из новијег времена.¹⁴ Делом поремећен скелет нађен је и у ђаконикону.¹⁵

Наос Спасове цркве имао је пре рушења западног зида само два травеја, раздвојена знатно истуреним пиластрима, који излазе упоље 104 односно 105 cm. У средишту источног травеја, квадратне основе, било је место за амвон, с којег су читани апостол, делови Старог завета и јеванђеља, као и јектеније. У рановизантијском и средњовизантијском раздобљу амвони су били високи, а када су постали сметња обредима, већ у средњовизантијском добу замењивани су амвонским розетама у равни пода, прво у стешњеним црквама, па, поступно, и у оним пространим. Розете су делом преузеле улогу пређашњих амвона, те су постале место чтеца и певача у одређеним приликама, а делом је улога амвона пренета на солеје, које су најчешће под олтарског простора продужен у наос.

¹⁰ Исидор, 191, 192, чл. 105.

¹¹ Тодић, *Синагога Нагоричино*, 44, нап. 4; Шупут, *О простору и његовој функцији*, 195; Чанак-Медић, *Свети Ахилије у Ариљу*, 176.

¹² Babić, *Les chapelles*, 128–158.

¹³ Čanak-Medić, *Notes*, 117, 118.

¹⁴ На том месту већ је В. Петковић нашао један гроб, за који је погрешно мислио да је положен испод источног темеља протезиса, а током ископавања у том простору 1988. године нађен је само један гроб, и то у његовој унутрашњости. За њега је утврђено да потиче из раздобља од XVII до XIX века. Уп. Петковић, *Жича I*, 156; Минић, *Археолошки подаци*, 229; Чанак-Медић, *XIII век I*, 26.

¹⁵ Он је био положен преко јаме наменски копане за похрањивање отпалих фрагмената првобитних фреска из XIII века, а уз њих су нађени прозорски окулуси из истог доба и други стаклени предмети и предмети од кости. Умрли је био положен преко већ затрпане јаме после XIV века, уп. О. Вукадин, *Археолошка ископавања цркве Св. Спаса у манастиру Жичи*, Рашка баштина 3 (1988) 283, 284; иста, *Две јаме*, 247–253.

У жичкој Спасовој цркви тај се под прекида 46 cm испред олтарске преграде, што говори да солеја није постојала и да је целокупна улога амвона додељена розети уобличеној у средишту поткуполног простора. Најстарија амвонска розета у српским црквама, из средине XIII века, јесте она у Морачи, а розета истог типа у цркви Свете Марије на Мљету старија је од ње пола столећа. На исти начин обликована амвонска розета у Светој Марији у Аполонији потиче из XI века.¹⁶ Кружна поља тих розета, смештених у средиште поткуполног простора, подељена су на дванаест одсека који се зракасто шире од средишта према периферији. Поред намене коју су имале у току литургије, розете су симболизовале циклусе у години и космички поредак, а број дванаест, садржан у подели кружног средишњег поља, јесте број Небеског Јерусалима.¹⁷

У Жичи није нађена розета, већ само делови њеног средишњег поља. Они су откривени у току ископавања у поткуполном простору. На основу нађених уломака реконструисан је мотив на том пољу. Он се састојао од два укрштена квадрата, којима је образована осмокрака звезда. Из њених унутрашњих углова полазиле су узане траке. Тај мотив има најближу аналогију облика у орнаменту са укрштеним квадратима на поду у бочним конхама католикона Хиландара, а он потиче из прве или друге деценије XIV века.¹⁸ Та околност навела је на мисао да жичка амвонска розета потиче из истог доба и да је постављена у време обнове храма крајем XIII или почетком XIV столећа.¹⁹ На основу расположивих података она је поново изведена. Недавно је обновљену жичку амвонску розету управа манастира заменила новом, замишљеном по угледу на описане старије примере у рашким црквама и на источнојадранском простору.

Источни део поткуполног простора добио је посебну намену у литургијском устројству храма. Пошто су краци трансепта у односу на његову попречну осу померени према западу, пред олтарском преградом добијен је знатан простор. Он је искори-

шћен за бочне проскинитаре уз источни пар пиластара, просторно замишљене као дубоке нише са два стуба избачена упоље (сл. 115). Тако обликовани проскинитарии били су погодни за излагање свечаних моштију и других реликвија које је Спасова црква имала. Проскинитарии уз олтарску преграду постоје у многим старијим византијским црквама, а међу рашким храмовима већ у студеничкој Богородичиној цркви, претходници Спасовог дома, али су везани за зид или стубац уз који су постављени и излазе упоље само колонетама којима су уоквиривали иконе. Значај жичких проскинитарии киворијума увећавају малене нише отворене на јужном и северном зиду, чија је намена била повезана с њима. Простор пред олтарском преградом био је, према томе, у великој мери у служби слављења светих икона и моштију излаганих у проскинитариима. У истом том простору, пред олтарском преградом, у цркви Свете Софије у Солуну налазила се солеја, на којој

Сл. 65. Поглед на јужну њевницу

16 Уп. Н. und Н. Buschhausen, *Die Marienkirche von Apollonia in Albanien. Byzantiner, Normannen und Serben im Kampf um die Via Egnatia*, Wien 1976, taf. XI/30. За Свету Марију на Мљету уп. М. Чанак-Медић, *Архијектура Немањиног доба II. Цркве у Полимљу и на Приморју*, Београд 1989, 160, сл. 62.

17 Уп. J. Chevalier, A. Gheerbrant, *Rječnik simbola*, Zagreb 1989, 140, 141.

18 Уп. М. Марковић, В. Тејлор Хостетер, *Прилог хронологији грађње и осликавања хиландарског католикона*, Хиландарски зборник 10 (1998) 201–217.

19 Уп. Чанак-Медић, *XIII век I*, 64, сл. 88.

су стајали певачи за време неких делова литургије.²⁰ Такво коришћење простора пред олтарском преградом било је могуће и у Жичи, иако је он претежно био намењен за слављење жичких реликвија.

Простори северно и јужно уз поткуполни простор, приближно квадратне основе, уобличени су као краци ниског трансепта (сл. 64). Они воде порекло од некадашњих бочних одељења каква су уз хришћанске цркве рано подизана као отворена или затворена предворја. Познати су примери из ранохришћанског доба из Сирије и Мале Азије, а таква предворја била су врло распрострањена у XI и XII веку на широком подручју хришћанског света, од Русије на истоку до Кентерберија и Шпаније на западу. Затворена предворја с временом су у неким областима прерасла у капеле.²¹

За бочне краке трансепта (сл. 65) у рашким црквама у науци је превладало уверење да су служили као певнице. Ту мисао заступали су Владимир Петковић и, после њега, Габријел Мије и Милоје Васић, а прихватили су је и готово сви потоњи проучаваоци рашке архитектуре. За те просторе Мије је усвојио назив *χοροτάσιον* или *χορός*.²² Они су постали неопходни после спајања монашке медитативне литургије, чија је одлика непрекидно певање псалама у целоноћним бдењима, са свечаним катедралним обредима, што је остварено током XII и XIII века. Такво богослужење почело је тада да се примењује на Светој гори, као и у другим грчким храмовима,²³ одакле је пренето и у српску цркву, а разложно је претпоставити да је прво примењено у архиепископској цркви у Жичи. Ово је могло условити образовање простора за увећан број певача. Бочни краци трансепта, међутим, нису коришћени само за смештај певача. Ти простори су у студеничкој Богородичиној цркви на источном зиду добили полукружне нише, у којима су постојале или уграђене камене посуде за обред пурификације водом пре уласка у храм, или иконе, те су они, поред тога што су били бочни улази, можда служили и као параклиси.²⁴ Функцију параклиса свакако је имао јужни крак трансепта у Милешеву. Ту је такође постојала полукружна ниша на источном зиду – доцније претворена у улаз у ђаконикон – у чијој је конхи насли-

кана Богородица, а у њеној близини приказан је милешевски игуман.²⁵

Жички краци трансепта имали су можда још сложенију намену. На основу сликаног програма на источном зиду јужног крака трансепта Бранислав Тодић претпоставио је да је у том одељењу постојао *чејвороножац* на који је полаган Часни крст за време празника Уздизања Часног крста.²⁶ На ту мисао навео га је не само програм фресака већ и чињеница да је Распеће насликано на необичном месту, већ у првој зони одељења јужно од поткуполног простора, а Скидање с крста у наспрамном, северном одељењу, исто тако у првој зони. Поменути претпоставку засновао је и на опису свечаности Уздизања Часног крста у *Никодимовом ѿиѿику*, где је наведено да је после великог славословија Часни крст постављан на тањир и уздизан на јерејеву главу, а потом изношен из светилишта и постављан на *чејвороножац*. Б. Тодић се ослонио на још потпунији опис тог обреда у *Евергеѿидском ѿиѿику*, састављеном крајем XI или почетком XII века, где је наведено да се тај *тетрапѿдио* налазио десно од беме.²⁷ Часни крст изношен је ради поклоњења и током треће недеље Великог поста, од понедељка до петка,²⁸ када је постављан на исто место. Архиепископ Сава I добро је познавао *Евергеѿидски ѿиѿик*, који је превео и по угледу на њега саставио *Хиландарски* и *Сѿуденички*, па је из њега сазнао и за чин уздизања Часног крста, те га је могао рано увести међу обреде одржаване у Жичи. Претпоставка Б. Тодића допуњена је налазом отисака од три дубље усађене квадратне плоче у малтерној подлози испод затеченог плочника у јужном краку трансепта. Распоређени су на малим а једнаким размацима, док је на месту на којем се могао налазити отисак четврте плоче подлога недостајала. Отисци се налазе на средини простора, наспрам представе Распећа. Они су навели на претпоставку да је тамо раније био уграђен неки сталан намештај у виду *чејвороношца* или неког свечанијег литургијског намештаја.²⁹ Ту претпоставку делом оспорава становиште да је четвороножни сточић неопходан за постављање

20 Darrouzès, *Sainte-Sophie de Thessalonique*, 45–78.

21 N. Brounoff, *Un nouveau type d'église dans la Russie du Nord-ouest au XIIe siècle*, Lund 1925, 6–32.

22 Millet, *Recherches au Mont-Athos*, 73.

23 Мајендорф, *Визанѿијско богословље*, 144–146 (са старијом литературом).

24 Чанак-Медић, Бошковић, *Архитектура Немањиног доба* I, 67.

25 Ђ. Бошковић, М. Чанак-Медић, *Нека ѿиѿања најстаријег раздобља Милешеве*, Саопштења 15 (1983), нап. 40.

26 Тодић, *Иконографска исѿраживања*, 30–33.

27 *Исѿио*, 32. Обред је подробно описан већ у старијим типцима, на пример у типцима цариградске Свете Софије и Јована Студијског, са свим акламацијама, химнама и стихирама које су певане, уп. Чанак-Медић, *Notes*, 122.

28 Babić, *Les chapelles*, 64.

29 Чанак-Медић, XIII век I, 67, 68. О томе уп. и Чанак-Медић, *Жичка Сѿасова црква*, 177–180.

Часног крста ради поклоњења у дане када је он изношен и празнован био портативан.³⁰

На основу сликаног програма претпостављено је да је и северно одељење служило за излагање реликвија и да су у оба простора трансепта постојали проскинитарии.³¹ Они, међутим, нису могли бити везани за зидове јер би од таквог уређаја у јужном одељењу остао траг на фрескама, а у северном смењу постављању таквог литургијског намештаја уз источни зид чинио је улаз у протезис. Зато је на оба места могао постојати само уређај одвојен од зида, по средини тих простора. Он би био подударан с таквим намештајем у византијским храмовима, где су кивориони постојали у њиховим разним одељењима.³² О изношењу и излагању реликвија Спасове цркве и функцији кракова њеног трансепта, међутим, постоје и другачија, већ изложена тумачења.

О сложеној функцији кракова трансепта Спасове цркве, уз могуће наведене намене, сведочи и то што су оба одељења служила и за постављање владарског и архијерејског трона. У јужном краку трансепта један трон налазио се у близини представе светог Јевстатија; вероватно је био намењен архиепископу Јевстатију II, у чије је време осликан тај део храма. Уз место где је трон могао стајати постоји малена ниша, а нешто већа је на јужном зиду.³³

Бочни краци трансепта с поткуполним простором одвојени су од преосталог дела наоса савременом ниском оградом, постављеном између западних пиластара. На том месту преграде су постојале у Богородичиној цркви у Студеници и пећким Светим апостолима, што се закључује по жлебовима уклесаним у чело западних пиластара поткуполног простора, око 140 cm од пода, у којима су оне биле причвршћене.³⁴ Није познато када су постављене. На истом месту постојала је преграда у солунској Светој Софији, у XV веку названа *ἰοῦῆαμιον* (*ιουῆαμιον*), а већ у Јустинијаново време

подела на том месту остваривана је посебном бордуром изведеном у поду.³⁵

Преостали, западни травеј првобитног наоса Спасове цркве био је намењен монасима, као и другим верницима, који су стајали иза монаха. Међу њих су у прво време укључивани и они који нису били крштени, а који су напуштали наос када су изношене свете тајне.³⁶ У том травеју наоса отворени су бочни улази, који су код старијих рашких цркава смештени у бочне краке трансепта, уз поткуполни простор. У Жичи је поуздано постојао јужни улаз, изграђен сасвим уз угао између јужног зида наоса и источног зида параклиса. Та су врата постојала у време сликања фресака у XIV веку, што се закључује по распореду представа ратника изнад врата. Уместо њих отворена су нова врата по средини јужног зида. Изведена су од сполија, можда у XVIII столећу, а најкасније средином XIX века.³⁷ Она су недавно зазидана, а првобитна врата поново су отворена (сл. 69). Њихово необично место, сасвим уз угао параклиса, може се објаснити претпоставком да су врата померена према западу да би уз јужни зид, од њих до западног пиластра поткуполног простора, остало место за постављање ктиторовог надгробног обележја.³⁸ Тако је доцније урађено и у цркви Светог Стефана у Бањској. То место у Жичи није искоришћено за предвиђену сврху, што знамо по податку да ту није изведена гробница и да је Стефан Првовенчани сахрањен у Студеници. Ово сазнање дозвољава закључак да су посмртни остаци Стефана Првовенчаног после транслације из Студенице у Жичу положени у кивот постављен на то место или, што је вероватније, испред олтарске преграде.

На наспрамној, северној страни такође постоје врата. Она су отворена тек током обнове Спасове цркве после 1856. године. До тог времена ту је, према сведочењу Димитрија Давидовића, био прозор. Да Давидовић не помиње његов оквир од белог мерме-

30 За мишљење да је четвороножни сточић потребан за тај чин изношен и да није био сталан намештај уп. Марковић, *Прво њућовање*, 272.

31 Тодић, *Тојографија*, 118.

32 Pallas, *Le ciborium hexagonal de Saint-Démétrios de Thessalonique*, 44–58.

33 Она је у неизвесно време претворена у велики прозор, који је постојао средином XIX века. Ти су прозори у оба крака трансепта преобликовани у трећој деценији XX века, а недавно су зазидани. На том месту можда су постојали узани прозори, као у доњој зони оба параклиса.

34 Утврђено је на основу теренских опажања да су у Студеници жлебови уклесани у торус којим је завршен камени сокл цркве, а у Светим апостолима приближно на истој висини. Преостала су тамо и удубљења за железне клинове у плочнику цркве, на одговарајућем месту.

35 Darrouzès, *Sainte-Sophie de Thessalonique*, 46, 68, нап. 10; Чанак-Медић, *Свешти Ахилије у Ариљу*, 178, нап. 228; Тодић, Чанак-Медић, *Манасијир Дечани*, 206 (М. Чанак-Медић).

36 *Сочинения блаженног Симеона*, 202, чл. 120.

37 По коришћеном чистом кречном везиву за зидање тих врата, истоветном с везивом у доњем делу зазиданих врата на улазу у Ђаконикон, изгледа да су отворена у XVIII веку, али употреба бројних сполија, међу којима су били и делови надгробних плоча, својствена је поступку приликом обнове Спасове цркве средином XIX столећа.

38 То место одређено је за гроб ктитора по узору на гроб оснивача династије у Студеници, уп. Д. Поповић, *Српски владарски гроб*, 176, 177.

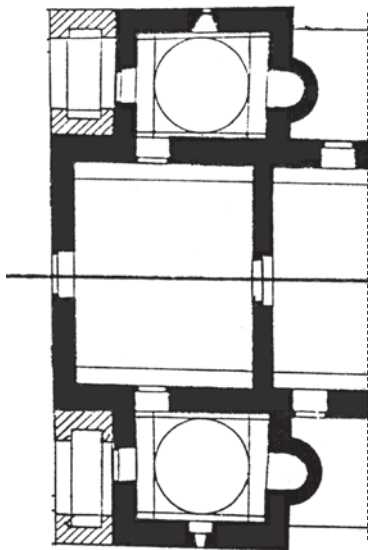
ра,³⁹ могло би се претпоставити да је у питању прозор из горњег појаса, који потиче из времена грађења храма. Он је страдао у току бомбардовања Жиче 1941. године и потом је обновљен, па се више не може проверити да ли је имао мермерни оквир, какав, иначе, не постоји ни на једном сачуваном оригиналном прозору. Зато изгледа вероватније да је Давидовић затекао прозор у доњој зони, накнадно отворен.⁴⁰

Врата у западном травеју постоје на северном зиду у цркви Светог Николе у Топлици и у Светим апостолима у Пећи, али су она на оба места накнадно отворена, у Пећи пре шесте деценије XIV века. Једновременно с подизањем храма отворена су у западном травеју, на обе стране, врата у Светом Георгију у Расу и у Придворици, али она воде у параклисе, а не у отворен простор, као у Жичи.

Првобитна њирираиџа, невелике дужине и исте ширине као наос храма, имала је такође сложену намену. У припратама су стајали монаси и други вер-

39 Давидовић, *Жича*, 12. Раније је тај навод погрешно протумачен, као да се односи на оквир јужних врата. Уп. Чанак-Медић, *XIII век I*, 54.

40 Он је могао бити отворен у исто време кад и други прозори у том појасу (на јужном краку трансепта, на јужном параклису). Мермерни оквир који Давидовић помиње наводи на претпоставку да је ту постојао исти оквир као накнадно уграђени на јужном краку трансепта, за који постоје наговештаји да је извађен из рушевина спољне припрате. Ако је исти био и оквир прозора на северном зиду западног травеја, онда су оба могла бити уграђена на главни део цркве после рушења спрата спољне припрате, у XVIII веку.

Сл. 66. Параклиси уз бокове некадашње унутрашње њирираиџе

ници док су се припремали за одлазак на литургију, а монаси су се ту сакупљали и после литургије како би, предвођени игуманом, заједно прешли у трпезарију.⁴¹ У припратама се и сахрањивало, па су у њима одређеним данима одржаване панихиде, вероватно од почетка, иако је та одредба унета тек у познији *Никодимов њириик*. У жичкој унутрашњој припрати постоји само један гроб, уз њен северни зид (сл. 67). Ту је сахрањен архиепископ Јевстатије I, како сведочи архиепископ Данило Други. Када је, убрзо, подигнута спољна припрата, сахрањивало се у њој, а ту су пренети и многи други обреди одржавани у припратама. У прво време у унутрашњој припрати свакако су служена повечерја на празник Благовештења и одржавани су неки часови и међучасови. Њих је вероватно служио епископ Арсеније када га је архиепископ Сава I посматрао с катихумене.

Предворје наоса јесте и претпростор параклиса. Из предворја врата на бочним зидовима воде у параклисе. У њих се може ући и кроз улазе на западној страни параклиса, што се чинило испрва непосредно из спољног простора, а доцније из спољне припрате. У трему испред јужног параклиса стајао је суд за освећену воду вероватно од почетка, а свакако у XIV веку (сл. 66).

Параклиси су централне схеме основе, са споља и изнутра полукружним апсидама на источној страни. Сваки параклис посвећен је једном светитељу, идентификованом на основу сликаног програма на зидовима. Тако су у јужном параклису приказане сцене из живота првомученика Стефана, заштитника династије Немањића, као и пренос његових моштију, а у северном је, међу светим монасима на јужном зиду, представљен Сава Освећени, монашки узор Саве Српског, док је на наспрамном зиду била насликана његова смрт. Зато је у науци усвојено гледиште да су Стефан Првомученик и Сава Освећени патрони жичких параклиса.⁴²

На самом почетку проучавања Спасове цркве претпостављено је да су у њеним параклисима обављани сахрањивање и крштавање.⁴³ Та претпоставка изречена је пре археолошких истраживања рашких параклиса уз улазе у храм, а тек су она потврдила да се у њима сахрањивало, у неким већ

41 То је било прописано већ *Хиландарским* и *Свишеничким њириком*, где је предвиђено прво поклоњење игуману, а потом одлазак у трпезарију у одређеном поретку и уз певање псалама, уп. *Списи св. Саве*, 54.

42 Babić, *Les chapelles*, 52, 145–146; Ђурић, *Свети Сава и сликарство његовог доба*, 249, 250 (са старијом литературом о идентификацији патрона параклиса).

43 Петковић, *Жича I*, 156, 157, нап. 5; исти, *Савина црква у Жичи*, 68–78.

кад су грађени жички параклиси. Та је пракса примењивана и у истодобним и старијим византијским црквама.⁴⁴ У рашким црквама поменути обичај познат је на основу археолошких истраживања у кулама Светог Георгија у Расу и у Светом Петру у Бијелом Пољу, али се време тамошњег уповавања не зна.⁴⁵ Поуздано су у почетак XIII века датовани гробови у приземљу обе куле Светог Николе у Топлици на основу фресака у јужном параклису на којима је приказана сахрана умрлог, јер се по њиховим стилским обележјима могло одредити време сликања, а тиме и време сахрањивања.⁴⁶ И параклис уз улаз Богородичине цркве у Хвосну, из треће деценије XIII века, служио је и за сахрањивање од почетка.⁴⁷

За жички јужни параклис, међутим, на основу археолошких истраживања познато је да се у њему није сахрањивало у средњем веку.⁴⁸ За ту сврху није коришћен ни јужни параклис Радослављеве припрате у Студеници, што је, исто тако, познато захваљујући археолошким ископавањима.⁴⁹ Тако исходи да су жички параклиси служили првенствено за комеморације, како је предвиђено *Хиландарским* и *Студеничким типиком*.⁵⁰ Жички параклиси уз улаз у храм, уобличени као малене централне грађевине, у тој типолошкој варијанти најранији су у рашком сакралном градитељству. Уведени су по угледу на светогорску црквену архитектуру, тачније узор су им били параклиси католиконâ Лавре, Ватопеда и Ивилона. Према опису обреда који су у тамошњим параклисима одржавани и према правилима прописаним типиком манастира Јована Студијског и Богородице Евергетидске, као и на основу поменутих сликаних представа у жичким истоврсним одеље-

Сл. 67. Саркофаг уз северни зид некадашње унутрашње припрате

њима, могло се закључити да су у њима одржавани обреди у славу светог Саве Освећеног и Стефана Првомученика. Из те чињенице исходи претпоставка да су та посвећења и комеморације патрона умањили могућност сахрањивања у овим светилиштима посебне намене. Ипак, можда је било предвиђено да у северном параклису буде сахрањен архиепископ Сава Први. Иако то није остварено, претпоставка о таквој првобитној замисли коришћења северног параклиса могућа је ако се има у виду северни параклис католикона Лавре, у који су после транслагације били положени земни остаци светог Атанасија. Они су тамо остали све до XIII века, али су и после тог времена у поменутом параклису обављани њему посвећени обреди. На Светој гори, по угледу на Лавру, сачуван је обичај прослављања ктитора у једном од бочних параклиса, а у тај обред укључено је и целоноћно бдење с певањем псалама.⁵¹

44 Grabar, *Martyrium* I, 543–550.

45 Čanak-Medić, *Notes*, 115 (са старијом литературом).

46 М. Љубинковић-Ћоровић, *Les fresques de la première moitié du XIIIème siècle dans la tour méridionale à Saint-Nicolas près de Kuršumlja*, у: *Actes du XVe congrès international d'études byzantines* II A, Athènes 1981, 353–358.

47 Кораћ, *Студеница Хвосњанска*, 45, 46.

48 У јужном параклису нађен је само гроб епископа Јоаникија Нешковића, сахрањеног 1873. године, а у северном су нађене још две млађе гробнице. Једна припада епископу Корнелију, чији су земни остаци пренети из Крагујевца у Жичу 1962. године. Друга гробница, која није била коришћена, заузима готово сав преостали простор испод пода параклиса, а изведена је истим опекама каквим је зазидана гробница Јоаникија Нешковића када је отворана 1904. године, те је она у северном параклису датована у то време, уп. Минић, *Археолошки подаци*, 235; Д. Минић, О. Вукадин, *Гроб Јоаникија Нешковића у Жичи*, у: *Манастир Жича. Зборник радова*, 277–283.

49 Радан-Јовин, Јанковић, Темерински, *Студеница*, 48, 49.

50 Васић, *Жича и Лазарица*, 42.

51 О комеморацији жичким патронима параклиса уп. Васић, *Les chapelles*, 52.

Спољна припраћа, уобличена као пространа тробродна дворана, подигнута је преко темеља петобродног западног здања из претходне, друге етапе грађења Спасове цркве.⁵² Његови темељи нису искоришћени за спољну припрату, сем бочних спољних темеља, јер нису одговарали новој концепцији просторног решења тог дела храма. Подигнута спољна припраћа има девет поља, свако величине око 4,34 × 4,25 m, и ширину која одговара ширини наоса и параклиса заједно, а дужину од 12,94 m. Њој је додељена веома важна улога у жичкој црквеној грађевини врло сложеног литургијског устројства, у којој су крунисани српски владари и хиротонисани црквени високодостојници. Та је улога условила и необично пространу унутрашњост спољне припрате, неопходну за поменуте свечане обреде, којима је присуствовало, поред монаха, и мноштво придошних велможа, чланова немањихке династије и угледних помесних поглавара. Због одржавања обреда у којима је учествовало мноштво народа спољна припраћа је, поред великог портала на западном зиду, добила још двоја врата, од којих су јужна велика и богатије обрађена од северних, сасвим једноставних. Пред њима су нађени остаци извесних конструкција. На јужној страни вероватно се над вратима налазио трем, а на северној је, као што је претпостављено, постојао затворен простор са степеништем за излаз на спрат спољне припрате.⁵³

Благодарећи студији В. Петковића, рано се сазнало за могућу функцију жичке спољне припрате. Своје тумачење о томе он је засновао на добром познавању одредаба из типика неколико најугледнијих цариградских манастира и цркава: Велике цркве, затим Студијског манастира, манастира Богородице Евергетидске и манастира Пантократора, као и на типцима светогорске Лавре и Хиландара. Из наше средине узео је у обзир типик манастира Студенице, па чак и одредбе *Никодимовог*, односно *Јерусалимског типика*, иако је он код нас преведен тек 1318/1319. године;⁵⁴ то је било оправдано стога што су његове одредбе биле примењиване у српској цркви и раније.⁵⁵

У прво време, до краја XIV века, када је укинута унутрашња припраћа, у ексонартексу су обављани само обреди прописани за тај део храма, као појечернице, затим међучасови, први, трећи и шести час, некада и полуноћнице,⁵⁶ а потом су у спољну припрату пренети и сви обреди предвиђени за унутрашњу припрату. Пошто је у спољном нартексу обављано сахрањивање, у њему су одржаване комеморације умрлим монасима у дане одређене за служење панихида, а ту су на врло свечан начин и уз присуство мноштва народа читане молитве упућене светим ктиторима. Неки од тих обреда обављани су и у жичкој спољној припрати, али не и сахрањивање у сва времена, јер су бројни гробови нађени у њој – на основу начина сахрањивања, као и покретних налаза – датовани у раздобље од XVII до XIX века, у време када је спољна припраћа била делимично порушена.⁵⁷ Нису, дакле, нађени старији гробови, али се ипак може претпоставити да се у спољној припрати сахрањивало од времена када је прекинуто с полагањем умрлих монаха у крипту гробне цркве изван ужег манастирског простора. Разложно је претпоставити да из старије епохе потичу поремећени гробови откривени у спољној припрати и да су они померани приликом познијих уповавања, а исто су тако могли бити уклоњени и када су обављана истраживања тла на простору спољне припрате, током радова извођених од 1925. до 1935. године.

Најважнији обреди одржавани у жичкој спољној припрати били су везани за црквено-дворске церемоније, обављане уз учешће мноштва припадника клира и великог броја лаика. То су, поред крунисања владара и хиротонисања архијереја, били и други свечани чинови краљевске круне, као што су крштења, венчања, устоличења краљица.⁵⁸ Вероватно је у спољној припрати обављано свечано изражавање оданости и покорности новом владару са обредом проглашења краља, после чега су, по Симеону Солунском, следили поклоњење и изрицање похвала,⁵⁹ док је, према Псеудо-Кодиновом спису, за василевса то обављано тек после крунисања на катихумени, како је било већ раније, за време Константина Порфирогенита.⁶⁰

52 Време настанка тих темеља одређено је на основу чињенице да су они прислоњени уз темеље главног дела цркве. О томе в. Чанак-Медић, *XIII век* I, 31; Минић, *Археолошки подаци*, 225–227.

53 Чанак-Медић, *XIII век* I, 33, 42, 70.

54 Петковић, *Жича* I, 173–187.

55 Уп. Р. Грујић, *Палестински утицаји на св. Саву при реформисању монашког живота и богослужбених односа у Србији*, у: *Светосавски зборник* I, 283, 284; П. Симић, *Рад светог Саве на осавремењавању богослужења у Српској*

цркви, у: *Свети Сава. Споменница*, 181–205; Марковић-Кандић, *Куле-звоници*, 34.

56 Петковић, *Жича* I, 179.

57 Уп. Минић, *Археолошки подаци*, 235.

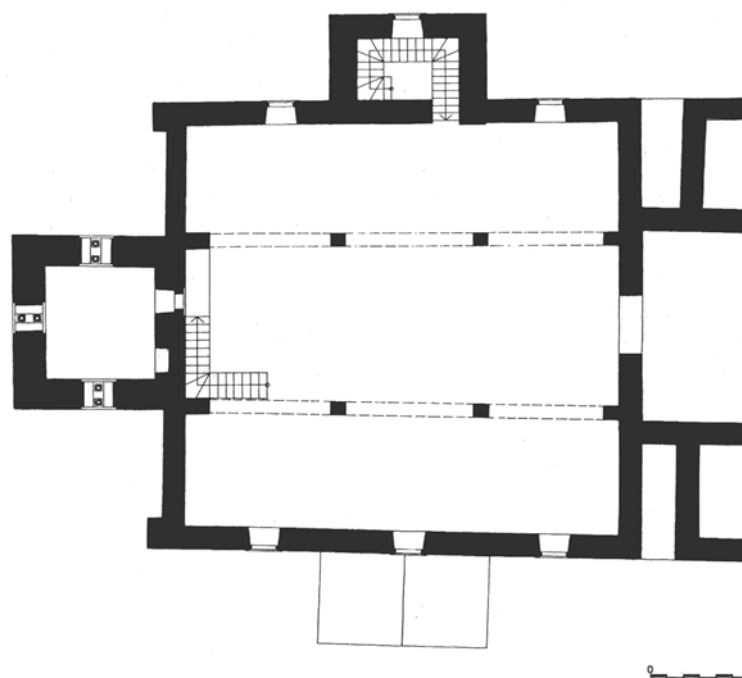
58 Чанак-Медић, *Архитектура и програм ексонартекса*, 75 (са изворима и узорима).

59 *Сочинения блаженного Симеона*, 196–201.

60 Чанак-Медић, *Архитектура и програм ексонартекса*, 75, где су извори наведени у нап. 82.

Уз велику и пространу жичку спољну припрату, у трему пред јужним параклисом, стајао је суд за освећену воду и ту је обављан чин великог освећења уочи Богојављења.⁶¹ Тај је чин у Жичи, где је чуван Часни крст, имао посебан вид. Уочи Богојављења, после поноћи, уз учешће великог броја верника, у литији је изношен Часни крст и ношен до суда за освећену воду, после чега је обављан предвиђени обред.⁶² Исто тако велики број верника окупљао се у жичкој спољној припрати и на дан празновања светитеља и мученика чије је мошти чувала Спасова црква, када су оне изношене ради поклоњења. С тим чином може се повезати и податак да је у овом делу жичког храма чувано семење жита, што знамо по јами намењеној тој сврси, откривеној испод плочника између два травеја у северном броду.⁶³ Освећено жито дељено је том приликом, као и када су служене панихиде. Примери из палестинских цркава у којима су постојали бунари и цистерне с водом коришћеном само за црквене обреде дозвољавају претпоставку да је и жичка јама имала културну намену и да је у њој складиштено жито за кољиво и за освећене хлебове, дељене уочи дана храмовног заштитника и највећих празника, као и у дане славења нарочито поштованих светаца.⁶⁴ Из спољне припрате полазила је литија или је из наоса у њу излазила и у неке дане великих празника.

На спрату спољне припрате налазила се *каџихумена*. Она је имала облик тробродне дворане, једнако простране као дворана у приземљу. У њу се излазило степеницама из приземља. На зидовима спољне припрате, међутим, нису нађени трагови некадашњих степеника, а сметњу њиховом постављању уза зидове чини и околност да између врата и прозора на јужној и северној страни и уза западни зид, због окулуса, није било расположиве дужине за смештање степеништа. Претпостављено је да је оно било постављено у један од тремова пред параклисима,⁶⁵ где, међутим, не постоји потребна дужина да би се степеницима савладала велика висинска разлика између приземља и спрата егзонартекса. Зато се чини највероватнијом претпоставка да је степениште било смештено изван

Сл. 68. Основа сграђа западног дела храма с катихуменом

велике дворане, у северни анекс, који је постојао пред северним вратима.⁶⁶

Намена спрата спољне припрате (сл. 68) утврђена је на основу сведочења архиепископа Данила Другог. Захваљујући њему, знамо да је тамо архиепископ Сава I имао своју катихумену, одакле је пратио чинодејствовање еклисијарха Арсенија.⁶⁷ Пошто архиепископ Данило Други изричито каже да Арсенија Сава „посматраше са своје катихумене“, знамо да су тамо биле архиепископове одаје. Такву атрибуцију оправдава и околност да је на катихумени у католикону Лавре своје просторије имао свети Атанасије. Претпостављено је да је тамо била његова келија с параклисом и библиотеком његових рукописа.⁶⁸ Осим Лавре, први српски архиепископ могао је, када је одређивао место своје келије, имати у виду и одаје цариградског патријарха које су се налазиле на галерији Свете Софије.

Поред тога што је жичку катихумену користио архиепископ Сава Први, она је служила и за потребе двора, пошто је краљ са свитом у појединим приликама боравио на њој. С обзиром на обичаје које су упражњавали византијски цареви, претпостављено је да је српски краљ бивао на катихумени на свеноћном бдењу уочи храмовне славе и

61 За тај чин в. Kandić, *Fonts for the Blessing of the Waters*, 61–65.

62 О изношењу Часног крста на Богојављење в. Петковић, *Жича I*, 186.

63 Уп. Вукадин, *Две јаме*, 247, 248.

64 О изношењу кољива у нартекс и дељењу после литургије в. Babić, *Les chapelles*, 46; Чанак-Медић, *Архитектура и програм ексонартекса*, 74 и нап. 72, где је наведена литература у којој се у већој мери говори о обредима с хлебовима и освећеним житом.

65 Кашанин, Бошковић, Мијовић, *Жича*, 108 (Ђ. Бошковић).

66 Чанак-Медић, *XIII век I*, 33.

67 Данило Други, *Животи*, 160.

68 Millet, *Recherches au Mont-Athos*, 73; Чанак-Медић, *Архитектура и програм ексонартекса*, 76.

уочи највећих хришћанских празника, као и када су слављени архиђакон Стефан и свети Сава Јерусалимски.⁶⁹ Ту је можда обављан и чин поклоњења новокрунисаном краљу у обреду који описују Псеудо-Кодин и Константин Порфирогенит, а на катихумени су се могле одржавати и свечаности окончавање свечаним обедима свих учесника, приређиваним ту или у оближњој палати, можда спојеној мостом с катихуменом.⁷⁰

На катихумени је, по свој прилици, заседао Синод, као на десној катихумени цариградске Свете Софије, а вероватно су ту одржавани и скупови теолошке природе у знак сећања на најважније догађаје из историје хришћанске цркве, по угледу на славну цркву на Сиону, у чијој су се Горници сакупљали верници сећајући се Тајне вечере.⁷¹

Сазнање да је на катихумени била келија архиепископа Саве Првог утицало је и на замисао о намени куле на прочељу спољне припрате. У њеном приземљу налази се трем над улазом у храм, а изнад њега постоје одаје на три нивоа. Оне су имале различиту намену. Пошто су куле биле места култа, рано су постале омиљена пребивалишта оснивача храмова уз које су подизане, као и истакнутих хришћанских монаха. Тако се келија Саве Освећеног, монашког узора српског архиепископа Саве Првог, налазила у кули и била је отвором спојена с пећинском црквом ограничене намене, попут параклиса у жичкој кули.⁷² У кулама су била пребивалишта и других строгих духовника и подвижника.

Међу одајама у жичкој кули поуздано је утврђено постојање параклиса на њеном другом спрату, а за просторију испод њега претпостављено је да је била келија архиепископа Саве Првог, у коју се из параклиса спуштало дрвеним степеницама.⁷³ Параклис

– на чијој се источној страни налазе олтарска ниша и, поред ње, улаз из катихумене – можемо сматрати личним молитвеним простором архиепископа Саве Првог. Ту се можда причешћивао владар када је на катихумени присуствовао свеноћном бдењу. То се може претпоставити на основу праксе уобичајене у цариградској Светој Софији, где би василевс, пошто би провео ноћ у патријарховим одајама, у параклису на галерији примао причешће.⁷⁴

Намену одаје над параклисом није могуће утврдити. Неподесан излаз у њу лествама, које, по свој прилици, нису биле стално постављене, намеће мишао да је она повремено коришћена. Ђ. Бошковић је био склон мишљењу да је имала практичну намену. Будући да је отворена према истоку великим вратима, сматрао је да су она служила за излаз на кров храма како би се он могао надгледати.⁷⁵ Изнад тог спрата је последњи, на којем су, по свој прилици, висила звона, што се закључује по истодобним звоничима. Они су због своје намене имали на последњем спрату простране отворе на све четири стране. Претпостављено је да је тако било и у Жичи, па је затечена тешка бетонска горња конструкција звоника, изведена током радова од 1925. до 1935. године, замењена лакшом, обликованом у романичком духу, својственом његовом преосталом оригиналном делу.

Трем који је постојао пред спољном припратом подигнут је чим је она завршена, а на прочељу је имао висок двоводни кров, чији су трагови нађени. Постоје археолошки остаци који наводе на претпоставку да је тај трем у XIV веку обновљен с делимичном зиданом конструкцијом.⁷⁶

ПРОСТОР, ЊЕГОВА СТРУКТУРА И ПРИРОДНО ОСВЕТЉЕЊЕ

Простор храма исходи из описане основе и горње конструкције. Дели се на неколико различито конципованих целина, које одговарају литургијском

јер је та одаја са својом дрвеном горњом конструкцијом неподесна за скевофилакион, поготово ако знамо да је у цариградској Светој Софији на празник Уздизања Часног крста цар улазио у одају где је он чуван, после чега је крст свечано изношен, а доња одаја у жичкој кули неподесна је за такву функцију, уп. Чанак-Медић, *Архитектура и програм ексонартекса*, 78 и нап. 100, где се наводе извори у вези с тим чином.

74 *Истио*, 76 и нап. 88.

75 Кашанин, Бошковић, Мијовић, *Жича*, 80 (Ђ. Бошковић).

76 За те тремове в. М. Чанак-Медић, *Упоирази за постојећу жичку Саву цркву*, Саопштења 40 (2008) 7–22.

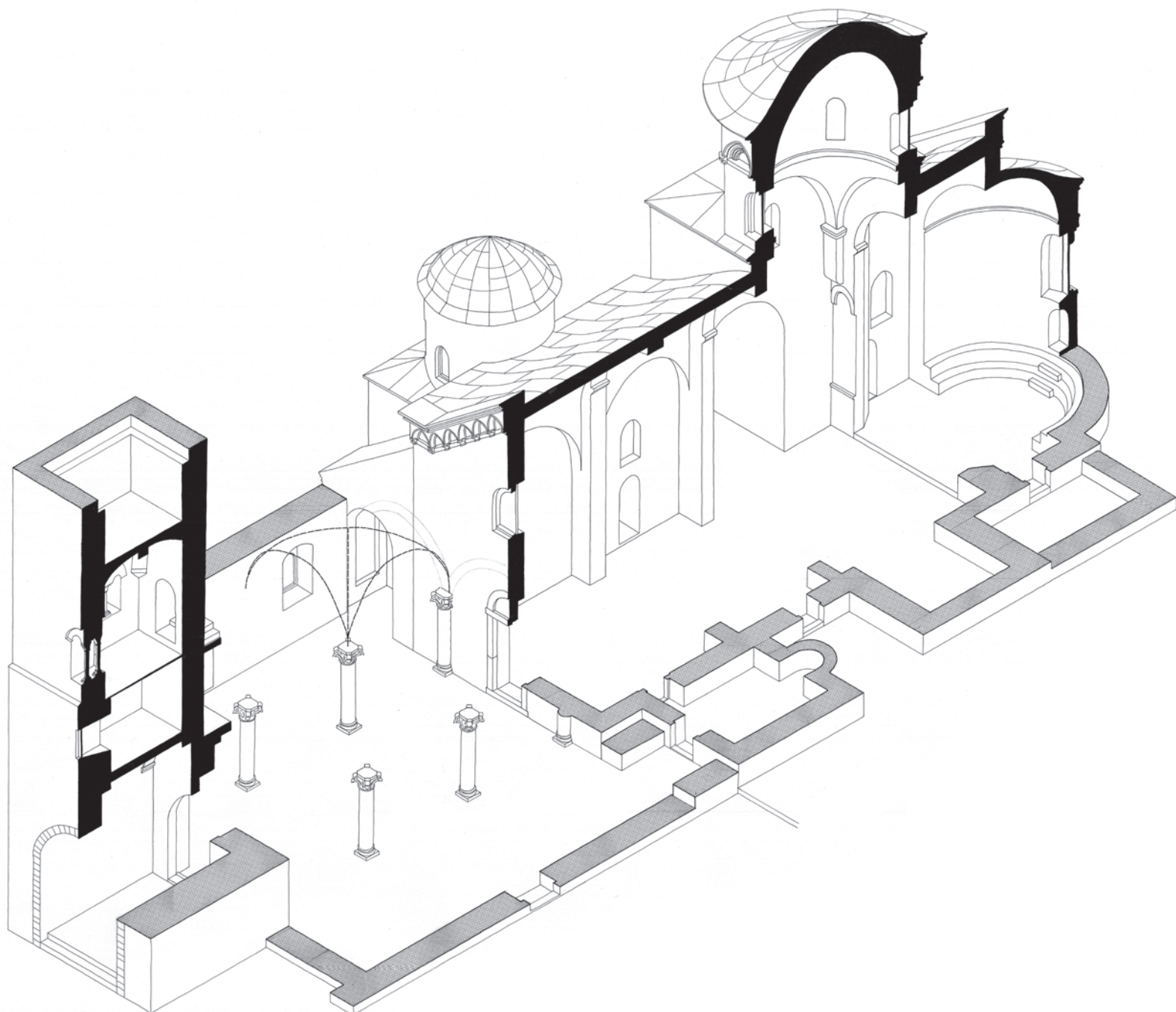
69 Чанак-Медић, *нав. дело*, 76. Другачију намену жичке катихумене види Слободан Ђурчић, сматрајући да је она била испосница архиепископа Саве I, уп. Ђурчић, *Смисао и функција катихумена*, 83, 84.

70 О вези катихумене и царске палате у Светим апостолима у Цариграду, као и о ослонцима за то да се иста диспозиција препозна у Жичи, в. Чанак-Медић, *Архитектура и програм ексонартекса*, 76 и нап. 89.

71 *Истио*, 78.

72 О другим примерима монашких келија у српским средњовековним кулама као одјеку рановизантијских монашких концепција в. S. Ćurčić, *Monastic Cells in Medieval Serbian Church Towers. Survival of an Early Byzantine Monastic Concept and Its Meaning*, у: *ΣΟΦΙΑ. Сборник статей по искусству Византии и Древней Руси в честь А. И. Комеча*, ed. А. Л. Баталов, Москва 2006, 491–512.

73 Раније се помишљало да је ту био трезор и да је у тој одаји чуван Часни крст [Кашанин, Бошковић, Мијовић, *Жича*, 119 (П. Мијовић)]. Поменута претпоставка је оспорена

Сл. 69. Аксонометријска представа Сјасове цркве

устројству храма. Главни део цркве чине наос и олтарски део, а прикључују му се два култна простора ограничене намене – параклиси. Спољна припрада одвојена је у просторном и литургијском смислу (сл. 69). Основно обележје храма као целине јесте наглашена лонгитудиналност, тако да он својим бачвасто засведеним травејима распоређеним дуж подужне осе асоцира на брод усмерен ка истоку, подударајући се са сликом цркве описаном у апостолским делима.⁷⁷ Уз основна обележја це-

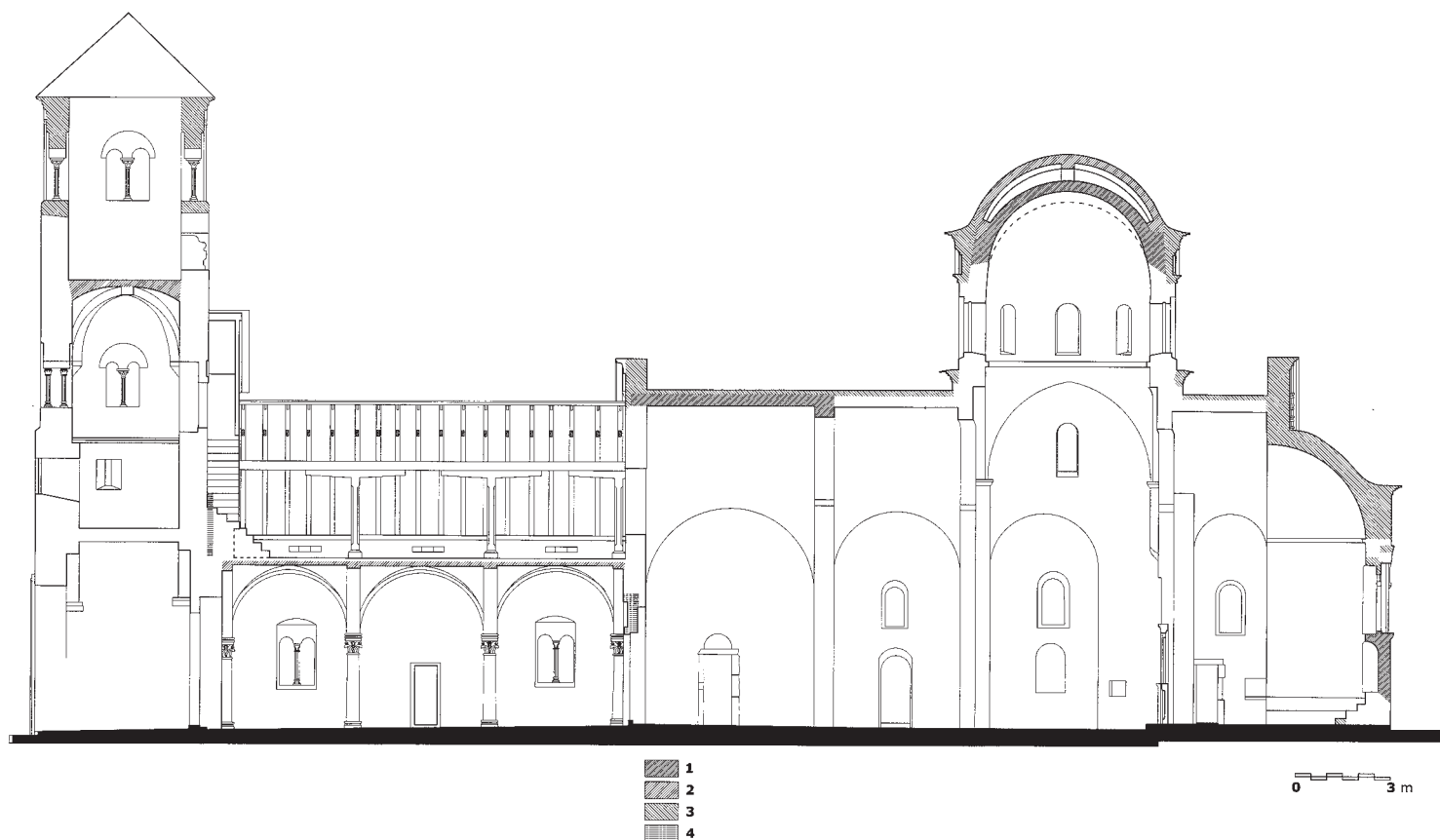
лине, простору наоса својствена је прегледност, што се запажа већ са места с којег му се приступа. Због ње се храм Светог Спаса са својом пространим унутрашњошћу може уврстити међу такозване дворанске цркве.

При првом сусрету са унутрашњим простором главног дела храма поглед је усмерен ка високо уздигнутој конхи олтарске апсиде, чији просторни облик, сагледан изнад ниске олтарске преграде, има снажно дејство (сл. 61). Насупрот апсиди

77 Л. Мирковић, *Православна литургија или наука о богослужењу православне источне цркве. Први описни део*,

Београд 1962³, 79; Mango, *The Art of the Byzantine Empire*, 24 (*Constitutiones apostolorum II*).

Сл. 71. Подужни пресек, садашње стање (1. изграђено у XIX веку; 2. конструкције изведене око 1930; 3. делови обновљени после 1990; 4. предвиђена обнова западног зидовља)

главног олтарског дела, у простору наоса не суделују пастофорије. Оне су просторно одвојене и невелике су површине, а и висина им је мала. Засведене су сводовима у облику четвртине облице, чији су профил и положај поуздано утврђени и који су недавно обновљени. Од олтарске апсиде поглед се преноси на бочне просторе уз поткуполни простор – на краке трансепта – који, засведени полуобличастим сводовима изграђеним управно на подужни брод, делују као попречни краци крста. Они својом висином представљају први степен у издизању облика према куполи, на којој се заснива композицијско решење простора. Она је доминанта у унутрашњости храма јер је истакнута у односу на нижи брод цркве и још ниже краке трансепта (сл. 71).

Купола, уздигнута над травејем у којем је изграђена, почива на два висока попречна и два прислоњена лука, благо надвишена и преломљена у темену (сл. 70). Лукови чине конструктивну основу такозваног балдахин-система. Он се ослања на угаона ојачања, која уз западне пиластре полазе од тла, а на источној страни с конзола уграђених на висини од 5,35 m (сл. 73).⁷⁸ Због тога што на тој страни угаона ојачања не полазе од тла, пиластри

у које су конзоле уграђене имају на источној страни коса ојачања, једновременно с њима изграђена, иако нису била од почетка заснована у темељима.⁷⁹ Из квадратне основице куполног травеја прелаз у кружни облик остварен је пандантифима. На њима почива висок тамбур, изнутра кружан, а споља осмостран, на који је подигнута калота куполе. Она није правилног кружног облика – њен распон у правцу север–југ износи 5,58 m, а у правцу исток–запад 5,21 m.

Сводови у броду храма (сл. 72) подигнути су на исту висину у источном и западном травеју, а с њима се равна и свод у некадашњој унутрашњој припрати. Њихов распон смањен је прислоњеним луковима с теменима на истој висини у свим травејима (сл. 71). Они су полукружни, а такав је и профил самих сводова. Разликом у висини прислоњених лукова у броду храма и у поткуполном простору испојила се крстообразна просторна структура, коју потцртавају високо подигнути сводови кракова трансепта.

На дејство унутрашњег простора наоса у великој мери утиче природно осветљење. Најјача светлост допире кроз осам прозора на куполи. Она је у хијерархији светла у цркви најважнија и у великом

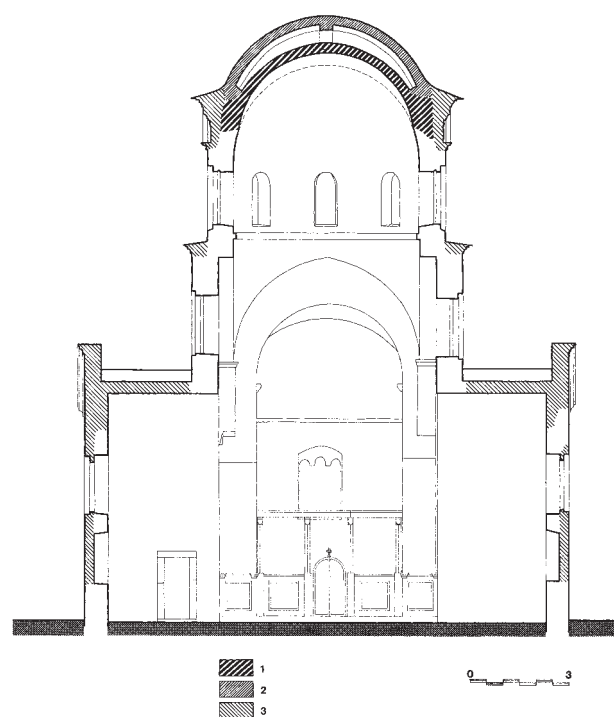
78 Постојала је претпоставка да су на источној страни угаона ојачања полазила од тла и да су касније оклесана, уп. Кашанин, Бошковић, Мијовић, Жича, 64 (Ђ. Бошковић).

Недавним истраживањима та је претпоставка оповргнута, уп. Чанак-Медић, XIII век I, 27.

79 За ту конструктивну појединост в. *исто*, 27, 28.

Сл. 72. Унутрашњост наоса, поглед према западу

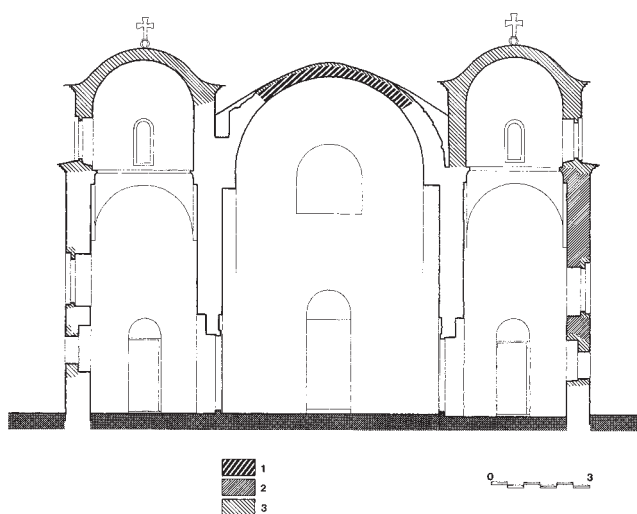
Сл. 73. Појречни пресек кроз куйолу, садашње стање (1. изграђено у XIX веку; 2. конструкције изведене 1930; 3. обновљено после 1990)

ступену доприноси утиску величанствености простора. Том светлошћу осветљени су поткуполни и предолтарски простор. По значају следи светло што допире кроз троделни прозор на олтарској апсиди, док прозори отворени на бочним странама кубичног постоља, у краковима трансепта и у западном травеју, иако секундарне важности, доприносе једнакомерном осветљењу простора; то светло је било пригушено због транзена којима су прозори били затворени.

Простор западног дела храма, с првобитном унутрашњом припратом и параклисима, другачије је конципован. Док је унутрашња припрата била зидом одвојена од наоса, због нешто мање дужине у односу на ширину ($5,37 \times 6,58$ m) и готово двоструко веће висине (10,15 m), она је деловала као усправан кубични волумен. Била је осветљена само светлом

што је допирало кроз прозор на западном зиду, а дејство тог светла знатно је смањено када је, убрзо, дозидана спољна припрата.

Бочни параклиси формиран су као посебне једнопросторне култне грађевине у облику сасвим сажетог уписаног крста, чији је средишњи део правоугаоне основе ($4,07 \times 3,16$ m). Мале основице, а велике висине (7,36 m до почетка тамбура), параклиси имају збијене облике наглашене центричности (сл. 74). Засведени су куполама ослоњеним на зидове и плитке прислоњене лукове који полазе с венчића на јужној и северној страни, а на источној и западној на шире лукове (сл. 75), помоћу којих су на правоугаоној основи параклиса образована квадратна поља за куполе. Прелаз из њихове квадратне основице у кружну остварен је пандантифима, изнад којих је уграђен подеони венац. Од њега полази тамбур куполе,

Сл. 74. Појречни пресек кроз параклисе, садашње стање (1. изграђено у XIX веку; 2. део изведен 1953; 3. обновљено 1991)

Сл. 75. Поглед на унутрашњости јужног параклиса

на који је подигнута калота. На источној страни изграђене су олтарске апсиде чија су средишта кривине померена према истоку за око двадесет сантиметара; засведене су високо подигнутим полукалотама.

Параклиси су затечени с високим тамбурима, изграђеним током обнове започете 1856, и са армирано-бетонским калотама, додатим одозго у раздобљу од 1925. до 1935. године, којима је још више истакнут њихов незграпан калотасти горњи део. Током недавних истраживања Спасове цркве откривен је део првобитног тамбура јужног параклиса с почетком кривине калоте куполе, на основу чега је он реконструисан, а подаци о њему послужили су и за обнову тамбура и калоте куполе северног параклиса (сл. 74).⁸⁰

80 О остацима старијег тамбура и подацима на којима се заснивала његова обнова в. *истио*, 30.

Параклиси су повезани са унутрашњом припратом порталама на бочним зидовима, а непосредну везу имају и са спољном припратом захваљујући вратима на западној страни. Малени простор и једног и другог параклиса добро је осветљен светлом што продире кроз три прозора на тамбурима њихових купола, а светло допире и кроз велике једноделне прозоре отворене на спољним подужним зидовима у горњој зони, па чак и кроз сасвим узане отворе у доњем појасу на истој страни.

Први простор у који верник ступа улазећи у храм јесте *шрем у ириземљу куле*, пред улазом у спољну припрату. Отворен широким пролазом с полукружним луком према спољашњости и спојен са егзартексом вратима с јаким надвишењем и преломом у темену, засведен је полуобличастим сводом чија је дужина смањена помоћу два попречна лука

Сл. 76. Источни зид куле са остацима сводова над њиземљем и остацима сљењеника шљо
су водили у кулу, као и њодужних зидова међу бродовима, снимљено њре 1931. године

изграђена уз западни и источни зид. Они немају ослоње на тлу, већ полазе с венчића који имају улогу конзола. Из тог трема улази се у пространу а ниску спољну припрату, чијих је девет поља засведено крстастим сводовима, ослоњеним на четири самостална и четири прислоњена носача и на обимне зидове (сл. 60). Уза зидове они почивају на прислоњеним луковима, а у средишту простора на подужним и попречним луковима. Конструкција над спољном припратом обновљена је током радова изведених од 1925. до 1935. године. О типу конструкције и свим њеним појединостима постојали су подаци довољни за поуздану реконструкцију. У северном, јужном и западном зиду још су постојале уграђене јаче плоче – абакуси и конзоле – на које су се некада ослањали прислоњени лукови и лукови којима је простор подељен на девет поља,⁸¹ а уза западни зид спољне припрате постојали су и делови прислоњених лукова у средњем и северном броду (сл. 76). Слободни и прислоњени ослонци изведени су током тадашње обнове са стаблима квадратног пресека и са засеченим угловима; њихов профил разликовао се од профила оригиналних стубова. Међу уломци-

ма првобитних стубова Ђ. Бошковић нашао је делове двеју стопа, за које је исправно претпоставио да потичу од стубова егзонартекса и да су њихова стабла била кружног пресека.⁸² Његова је претпоставка потврђена током археолошких истраживања у спољној припрати спроведених од 1989. до 1991. године. Тада су нађени део стабла стуба и торус базе који одговарају базама што их је Бошковић нашао, а откривени су и делови некадашњих капитета (сл. 79). У северном параклису Спасове цркве постојао је уграђен блок профилисан са три стране, који је у међувремену изгубљен, али су биле познате његове детаљне мере,⁸³ па је на основу њих идентификован као абакус тих капитета (сл. 77, 78, 79, 80). Стубови су, благодарећи сакупљеним подацима, могли бити реконструисани, после чега су и уграђени уместо затечених. Стилску целину са стубовима у средишту чине колонете бочних двојних прозора. Уместо колонета били су током радова започетих 1925. године уграђени ступчићи квадратног пресека. Да су пр-

81 Петковић, *Жича I*, 149–151.

82 Кашанин, Бошковић, Мијовић, *Жича*, 77 и сл. на стр. 92 (Ђ. Бошковић).

83 Петковић, *Жича I*, 158, сл. 12. Детаљнији подаци о том комаду нађени су међу теренским скицама Ђ. Бошковића које се сада чувају у Археолошком институту у Београду.

вобитно ту стајале колонете, утврђено је на основу нађеног уломка средишњег дела омањег капитела украшеног истим мотивима као и велики капители на самосталним стубовима у средишту егзонартекса, те је он могао бити приписан колонети бифоре спољне припрате. За њену базу усвојени су облик и профилација истодобних база колонета двојних прозора у кули (сл. 81).

Спољна припрата осветљена је светлом што допире кроз два двојна прозора на свакој бочној страни и кроз два окулуса на западном зиду. Затворени транзенама, они пропуштају мале снопове светла, па светлост упаљених свећа може да се испољи и допринесе свечаном дејству простране дворане спољне припрате и психолошкој припреми пред приступање литургији.

Подаци о горњем делу спољне припрате постоје само на источном зиду куле. Најважнији податак на њему односи се на траг двоводног крова над средњим делом катихумене, чије слеме досеже до висине од четрнаест метара, односно до око четрдесет сантиметара испод отвора на трећем спрату куле (сл. 305). На источним угловима куле видело се,

исто тако, да се на тим местима зидарски везивала конструкција која је делила простор на три брода. На основу тих података познато је да је катихумена подигнута као тробродна дворана са самосталним носачима којима су бродови били међусобно одвојени. Поред тога, разложно је било претпоставити да је средњи брод био виши од бочних бродова.

На основу начина везивања зидова међу бродовима за кулу познато је да су они делом преклапали њен источни зид, а делом излазили упоље. Тиме је остварена приближно једнака ширина бочних бродова по целој дужини, а лукови разапети између самосталних носача ослањају се на супротној страни близу углова западног зида главног дела храма (сл. 82). Таквим положајем носача и зидова међу бродовима постигнуто је то да средњи брод буде шири од бочних, док су у приземљу бродови једнаке ширине, па се положај самосталних носача не поклапа у та два дела спољне припрате.⁸⁴ Зид међу бродовима имао је дебљину од око седамде-

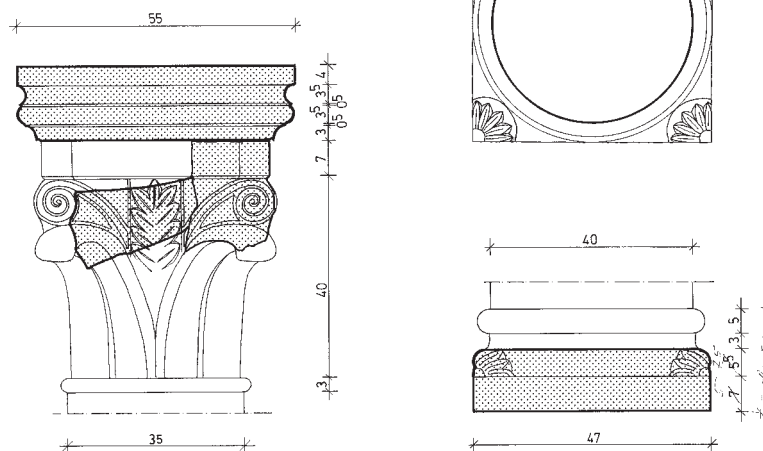
84 Уп. Чанак-Медић, XIII век I, сл. 16.

Сл. 77. Унутрашњост егзонартекса после обнове

Сл. 78. Обновљени стуб с базом и кайиштелом у егзонартексу

Сл. 79. Кайиштел и база стуба из приземља егзонартекса (сивим су обележени познати делови)

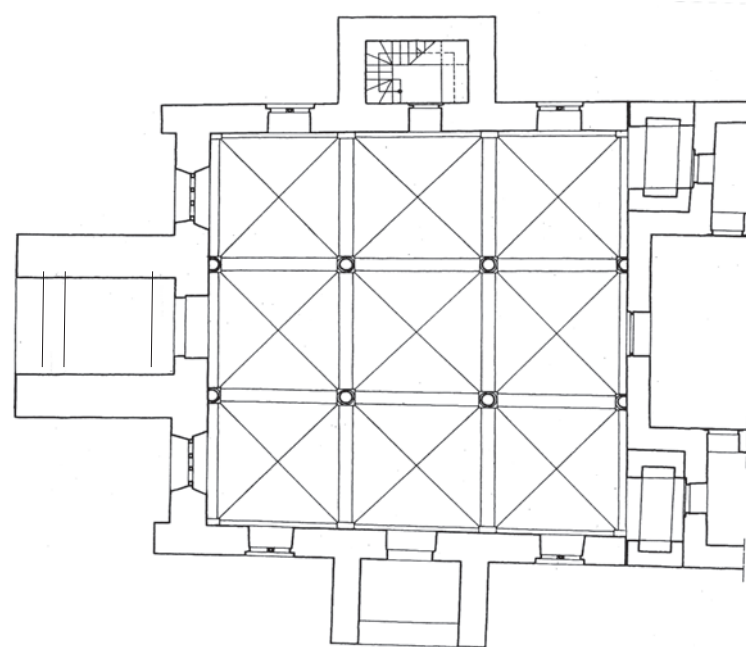
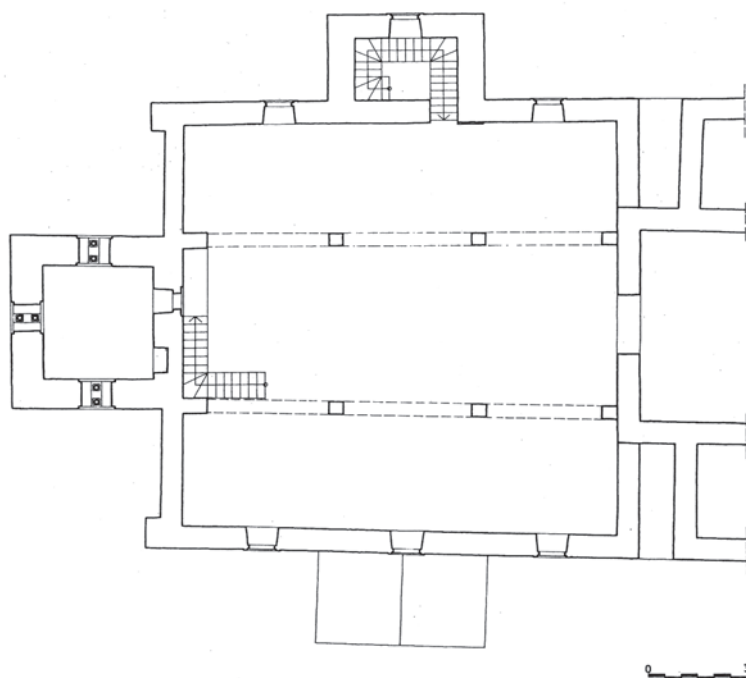

Сл. 80. Обновљени кайиштел у егзонартексу

сет сантиметара, те се он највероватније ослањао на зидане ступце који су носили подужне лукове, како је и Бошковић претпоставио. Разлика између његове и нове замисли јесте у месту везивања зидова међу бродовима са источним угловима куле. Бошковић је претпоставио постојање тог споја уз јужну односно северну страну куле, због чега су код њега зидови међу бродовима више размакнути, а њихов спој са западним зидом главног дела

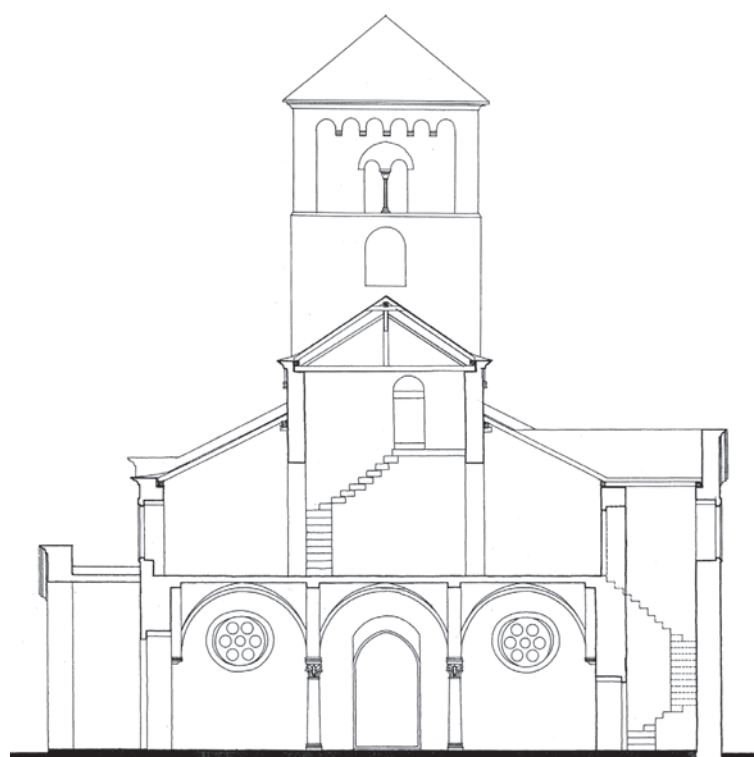
цркве пао је на саме углове.⁸⁵ Нова, прецизнија техничка снимања и мерења ту су претпоставку делом изменила. Тако се на основу расположивих података, иако су они малобројни, могао утврдити основни облик спрата спољне припрате (сл. 82).

85 Кашанин, Бошковић, Мијовић, Жича, сл. на стр. 83 и 84 (Ђ. Бошковић).

Сл. 81. Основа приземља и сјајња сјајне прирајне, идеална реконструкција

На истом, источном зиду куле јасно су се уочавали остаци каменних степеника који су водили из катихумене у параклис куле. Они уз источни зид, у који су уграђени, нису полазили с пода катихумене него с веће висине, по чему се видело да је постојао још један степенишни крак, нижи, постављен под правим углом. Затечени улаз у параклис имао је праг знатно подигнут изнад последњег степеника, али тако није било првобитно. Утврђено је да је оквир тог портала накнадно уграђен и да је њиме

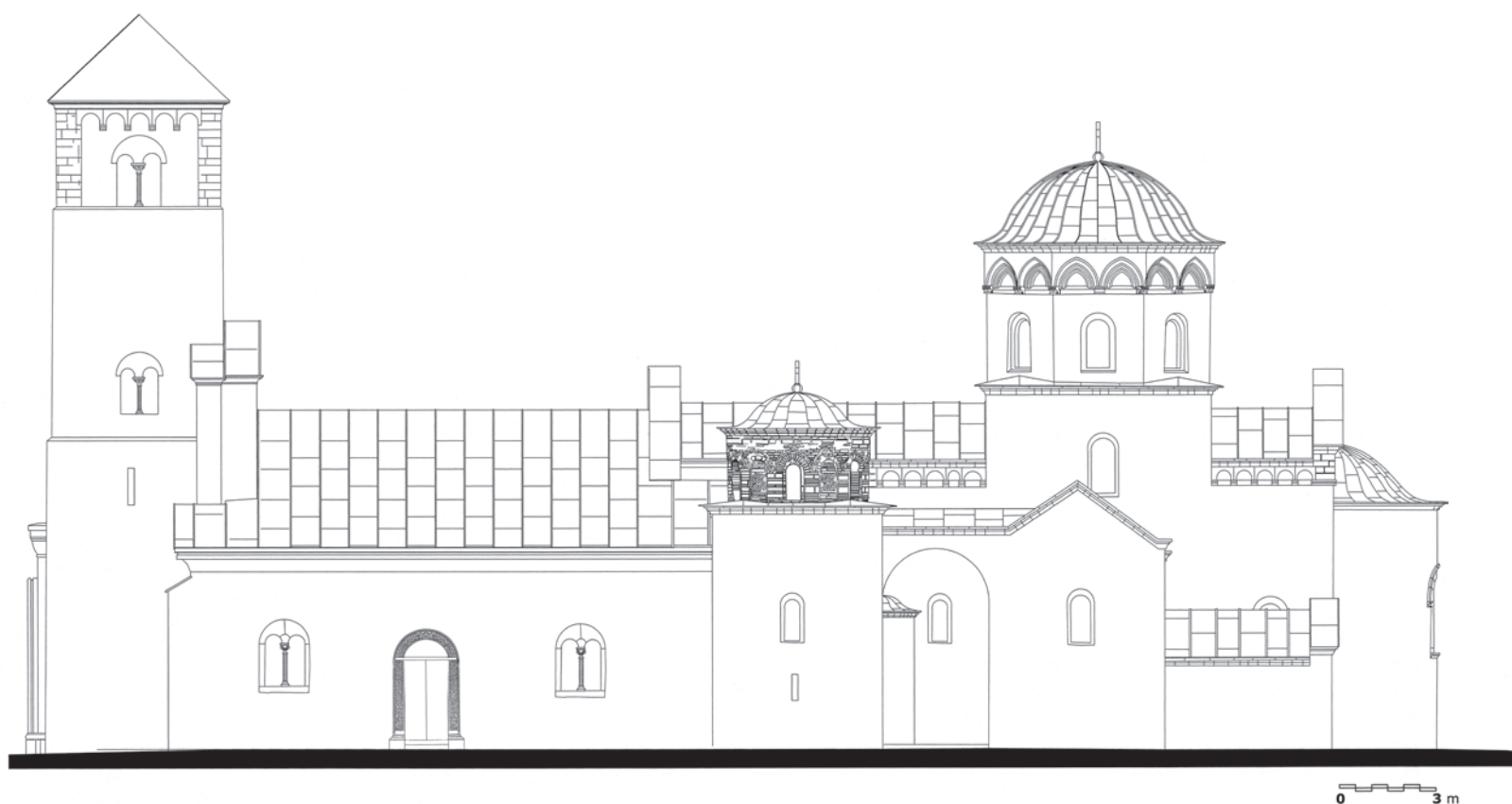
Сл. 82. Појречни пресек кроз сјајну прирајну, идеална реконструкција

отвор смањен. Оригинални довртки и горња греда претходно су страдали у пожару у којем су изгореле кровна конструкција и дрвена конструкција између параклиса и ниже одаје, што је оставило трага не само на порталу већ и на фрескама у параклису. Током недавне рестаурације уметнути камени оквир је извађен, а потом су обновљена првобитна врата.⁸⁶

У базиликално решеним просторима осветљење је обезбеђивано прозорима на спољним зидовима бочних бродова, а прозори често постоје и на подужним зидовима вишег, средњег брода. На основу студијске реконструкције првобитних облика спрата жичког егзонартекса утврђено је да зидови средњег брода нису имали расположиву висину за прозоре и да су они могли бити отворени само на бочним бродовима. Облик тих прозора утврђен је благодарећи нађеном целом каменом прозорском оквиру, секундарно уграђеном на прозор у јужном краку трансепта. Он се разликује од свих прозора главног дела цркве, а исклесан је од истог камена од којег су изведени двојни прозори у приземљу спољне припрате, те је могао бити идентификован као прозор с њеног спрата. На његовом уну-

86 О томе, с документацијом, в. у одељку *Појравка јосира-дале сјајне прирајне и звоника Сјасове цркве* на крају књиге.

Сл. 84. Јужна фасада, садашње сјћање

трашњем рубу исклесан је усек као на олтарској трифори, а горњи, лучни део му је благо српастог облика, те се стилски везује за секундарне делове спољне припрате.

Описаним степеницама стизало се у параклис у кули. Невелике основице ($3,38 \times 3,87$ m) и знатне висине (4,60 m), он је кубичног волумена и засведен крстастим сводом с јаким ребрима правоугаоног пресека (сл. 83). У једном сегменту свода изведен је отвор за излаз на виши, трећи спрат. Испод параклиса налази се просторија готово исте основице, али знатно мање висине (2,74 m), која је од њега одвојена поменутом дрвеном конструкцијом. Дрвена међуспратна конструкција постојала је и између трећег и последњег спрата, где је, по свој прилици, била изграђена калота ради бољег и јачег звука звона.

Просторије у кули неједнако су осветљене. У одају испод параклиса светлост допире кроз три узана прозора, док је простор параклиса обасјан јаким светлом благодарећи бифорама отвореним по средини сваке слободне стране. Одаја изнад параклиса била је без прозора, а на последњем спрату свакако су постојали пространи отвори на све четири стране, попут оних који су недавно и изведени.

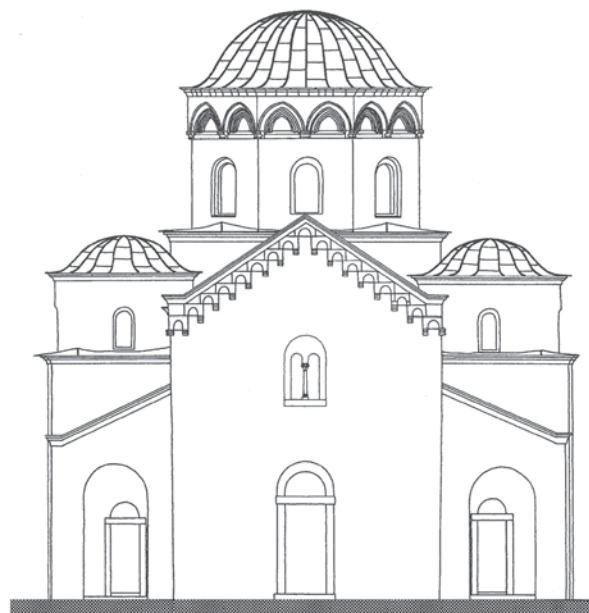
Простор и горња конструкција Спасовог дома добро су усаглашени иако образују концепцијски различите целине. Споредни простори својим облицима доприносе истицању пространог и прегледног наоса, а својим степеновањем дејству главног просторног облика – куполе.

ОБЛИКОВАЊЕ СПОЉАШЊОСТИ

На спољашњости Спасове цркве лонгитудиналност њеног плана највише се испољила високим подужним бродом покривеним двоводним кровом. Он је пресечен масивним призматичним постољем, над којим је високо уздигнута купола, која чини, као и у унутрашњости, његов доминантни део. Упечатљивости куполе доприносе висок тамбур и богато профилисане следе аркаде у фризу њеног подстрешја, које су њен завршни акценат. Спољашњост храма одликује се и необичном динамичношћу, оствареном малим разноликим облицима што се тискају уз високо подужно тело грађевине, почев од пастофорија, преко кракова трансепта, до параклиса. Распоред тих малих волумена, међутим, није

Сл. 85. Источна фасада, садашње стање

Сл. 86. Западна фасада пре доградње спољне припрате

свуда подређен главном просторном облику, већ је негде независан. Тако је код кракова трансепта, који су померени из попречне осе храма, а ни мали волумени ђаконикона и протезиса нису усклађени с високим средњим олтарским простором, уз који су додати. Одвојене целине јесу и тремови уметнути између кракова трансепта и параклиса (сл. 84).⁸⁷

Међу просторним облицима подигнутим уз бочке главног дела цркве већом запремином и разуженијом артикулацијом издвајају се параклиси, који у већој мери суделују у композицији целине. Подигнути као култне грађевине посебне намене, они, с

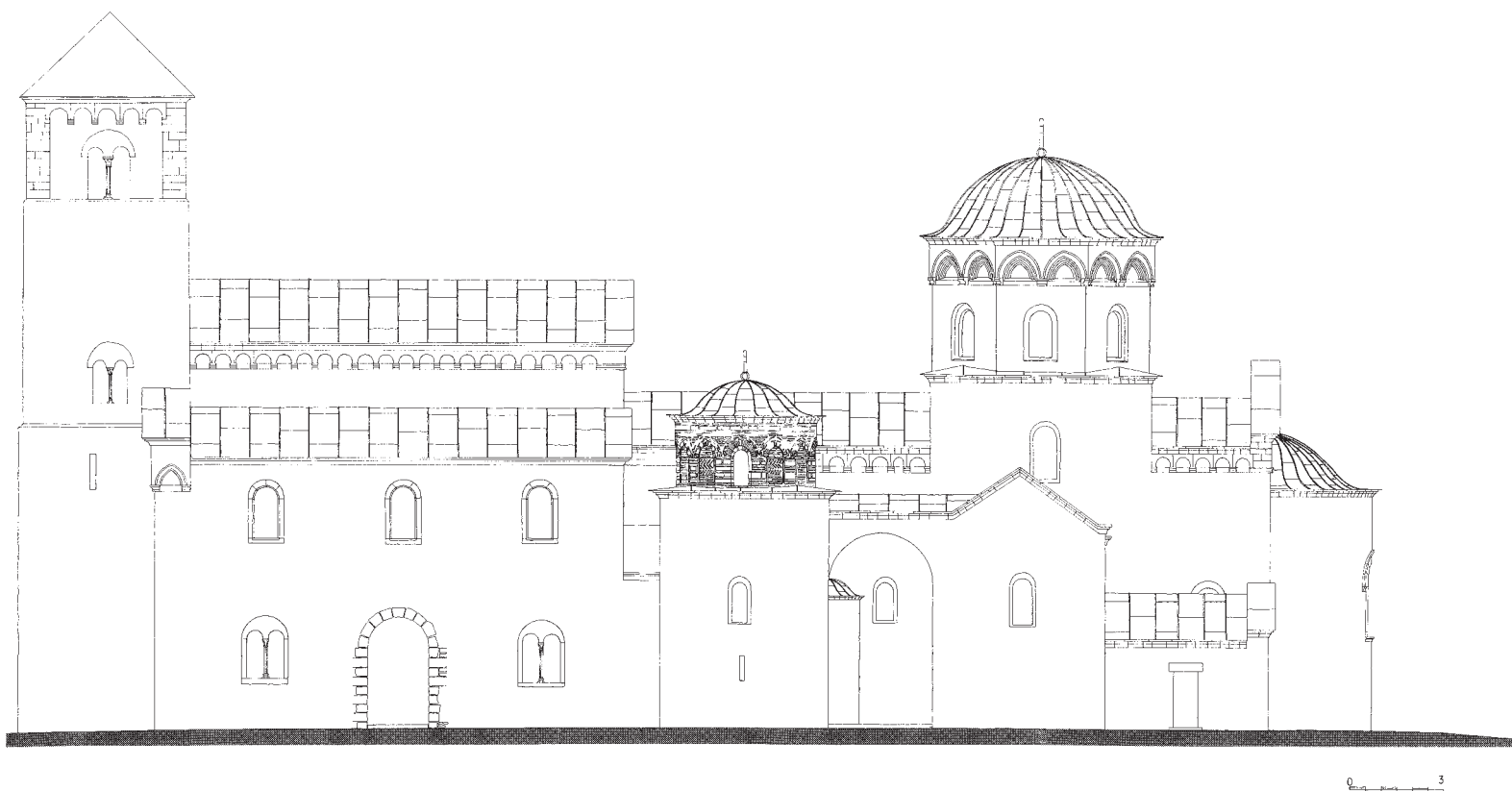
високим средишњим телом храма, чине основну архитектонску композицију у виду три једнако усмерена упоредна светишта (сл. 7).

На источној страни у највећем степену дошли су до израза крстолост и степеновање волумена, остварени готово у једнаким ритмовима. Насупрот, западно pročеље, пре него што је цркви додата спољна припра, деловало је најскладније (сл. 86), а степеновање волумена било је још равномерније. После доградње спољне приправе архитектонска композиција целине битно је измењена. Спољна припра надвисила је главни део храма својом крупном запремином, па је остварена нова композиција маса, с постепеним степеновањем спољних облика у смеру подужне осе, почев од источног краја према западу, где је акценат померен на кулу на новом pročељу храма (сл. 87).

Основне просторне облике доњег дела одликују и затворене фасадне површине с малим бројем невеликих прозора. Насупрот доњем појасу, на куполи се на свакој страни тамбура налази један висок и широк прозор, па она представља његов контрапункт.

Садашњи изглед Спасове цркве плод је рестаурације која је спроведена од 1989. до 1995. године и која је била заснована на исходима истраживања и на студији што су јој непосредно претходили. Када су фасаде ослобођене лепа, могле су бити испитане и

87 Постојала је претпоставка да су ови тремови накнадно образовани како би наткрилили улазе на западном травеју, за које се веровало да су отворени тек у XIV веку, уп. Кашанин, Бошковић, Мијовић, Жича, 75 (Ђ. Бошковић). За јужни улаз, међутим, утврђено је да је уобличен у време грађења храма, с тим што поједини показатељи говоре да он тада још није био наткривен сводом. Иако је свод накнадно подигнут, то је свакако учињено убрзо по градњи цркве јер је по угледу на жичко решење један део на бочним странама храма Свете Тројице у Сопотанима шездесетих година XIII века пресведен полуобличастим сводом, мада он није био функционално оправдан. За то питање, опширније, в. Чанак-Медић, *Архитектура жичке Спасове цркве и Радослављевог припрата*, 10, где су жички тремови на поменутом месту датовани у трећу деценију XIII столећа.

Сл. 87. Јужна фасада с њеном оригиналном изградњом и њеном изградњом

препознате све промене настале на њима током времена. Најочигледније су биле измене спроведене током радова започетих 1925. године. Одмах је уочено да су доњи прозор на јужном параклису и прозори у истом појасу у оба крака транспта уобличени у то време. На том месту постојали су једноставни правоугаони прозори, исто тако накнадно изведени, што се закључује по Шафариковом цртежу (сл. 310). За време обнове коју је предузео епископ Јоаникије Нешковић они су зазидани. Исто су се тако одвајали од оригиналних фасадних површина делови обновљени у XIX веку и у столећу које му је претходило, а међу њима најизразитија су била презиђивања око јужног, накнадно отвореног портала у западном травеју, затим на месту некадашњег улаза у ђаконикон, а могло се утврдити да је у XIX веку президан и цео појас око олтарског прозора. Знатна презиђивања обављена су у XIX веку и на јужном параклису, у горњем појасу, и тада су за поуну фасадних површина коришћене и бројне мермерне надгробне плоче. У току недавне рестаурације доњи прозор на јужном параклису уобличен је према прозору на северној страни, који је делом оригиналан, док су прозори у доњем појасу кракова транспта зазидани и остављени као нише у унутрашњости. Да су оне отворене у оси горњих прозора, могло би се претпоставити како су и тамо постојали сасвим узани прозори, као у доњем појасу параклиса.

И сводови над тремовима између кракова транспта и параклиса јасно су се одвајали од оригиналног усправног дела, на који су налегли. Када су изграђени, у XIX веку, добили су троугаоне фронтоне и двоводне кровове, док су на цртежима из прве половине тог столећа тремови приказани с водоравним горњим рубом.⁸⁸ За недавно уобличавање горњих делова тремова није био пресудан тај податак, већ околност да на бочним фасадама главног брода храма није нађен траг двоводног крова над тремовима, него водораван низ густих малих удубљења за ослонце рогова некадашњег једноводног крова. Тај налаз условио је промену њихових горњих облика. На коначно решење тог дела храма утицало је и то што је откривено да затечени сводови над крацима транспта потичу из XIX века и да су подзидани испод првобитних, који су били виши. На основу тог податка оригинални сводови недавно су обновљени. По траговима кровног покривача могло се, опет, закључити да су краци транспта и раније били покривени двоводним кровом. Висине сводова над тремовима и оних над крацима транспта незнатно

88 На северној страни, оштећеној 1941. године, тај свод реконструисан је још за време рата и поново током радова 1953. године, уп. Ненадовић, *Рестаурациски радови*, 36, 37; Ненадовић, Павловић, *Преглед рада*, 345, 346.

су се разликовале пре реконструкције оригиналних сводова и кровних површина над трансептом, а после њихове обнове испојила се већа разлика међу њима, што је, уз изложене податке, налагало напуштање затечене архитектонске концепције тог дела храма и завршавање сводова над тремовима водоравним венцем, као и њихово покривање једноводним кровом малог нагиба (сл. 84).

На изглед доњег појаса храма утичу и прозори. Они су сви затечени с потпуно или делимично објеним унутрашњим зубом, чиме су њихови отвори били проширени. Остали су у оригиналном облику прозори на кубичном постољу и тамбуру куполе, а подаци о њима били су основа за обнову облика доњих прозора.⁸⁹

За реконструкцију првобитне спољашњости Спасовог дома веома су били важни налази уз кубично постоље куполе, док открића о некадашњој спољној обради тамбура параклиса документују понију етапу грађења на њему.

На јужној и северној страни кубичног постоља јасно се опајало да су се његови углови спуштали испод висине на којој су уграђени завршни венци на источном и западном травеју 85 до 100 см. Могло се утврдити да су на тамошњем подстрешном делу изведени надзици у три различите епохе и да

89 За затечено стање прозора в. Чанак-Медић, *Архитектура жичке Спасове цркве и Радослављеве припратице*, 16–19.

Сл. 88. Ниша на тамбуру јужног параклиса
после делимичне рестаурације

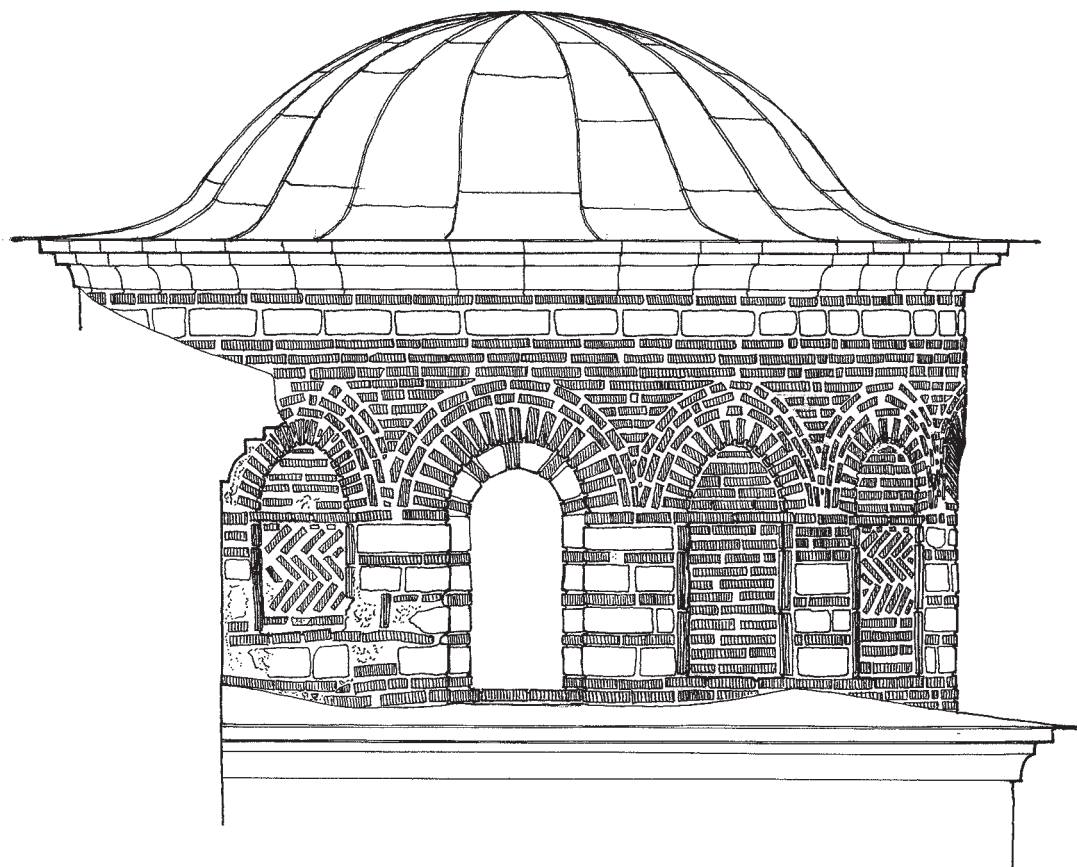
је првобитни завршни венац био на незнатно мањој висини него затечени. По коришћеном везиву са цементом могло се закључити да су затечени завршни венци уграђени тридесетих година XX века. За нижи слој, висине четрдесет шест сантиметара, видело се, опет, по жућкастом везиву да потиче из претходног столећа, док је најраније уграђени доњи део, висине педесет сантиметара, датован у почетак XIV века, када је спроведена прва обнова храма и када су измењени његови горњи облици. По траговима накнадних зупчастих венаца од три реда опека та је етапа радова на Спасовој цркви повезана с поправкама које је предузео архиепископ Данило Други када је постављао нов оловни покривач на њу, о чему сведочи Данилов наставаљач.⁹⁰ У исто доба стављене су и прве промене на фасадама Дома Спасовог – уклањање неких архитектонских делова својствених поткровном појасу из подстрешја и изравнавање тог дела фасаде описаним надзитком.

Када је западно од кубичног постоља на јужној страни уклоњен површински слој описаних надзидака, указало се доста изравнато језгро зида, истовремено с градњом цркве. У њему су, почев од угла уз постоље куполе, ритмички распоређени мањи камени комади, што је изгледало као да су на тим местима раније биле уграђене конзоле. Испитан је и западни калкан, где су се после уклањања надзидака из XIX и XX века појавиле ритмички распоређене каскаде, што је наговештавало да су и ту првобитно постојали неки подстрешни декоративни елементи.⁹¹ Време када је Спасова црква настала и докази да су је градили мајстори доведени са Запада, уз препознате облике преузете са студеничке Богородичине цркве, учвршћивали су мисао да су на свим тим местима постојали фризови слепих аркадица. У прилог поменутој претпоставци ишло је и сведочење Ф. Каница о томе да су у време када је он обилазио Жичу, 1860. године, у обзиће манастира биле уграђене бројне конзоле од неких слепих аркада.⁹² Све то срећно је допуњено налазом једне следе аркадице и оштећене конзоле у накнадно зиданом тамбуру јужног параклиса, а оне су одговарале ритму каскада установљеном на западном калкану. Током обнове калкана и његовог установљеног декоративног подстрешног система оне су ту и уграђене. После тога фриз слепих аркада изведен је и на источном калкану, а на боч-

90 Данилови наставаљачи, 113, 114.

91 О тим налазима, с документацијом, в. Чанак-Медић, *XIII век I*, 40, сл. 139–142.

92 Kanitz, *Serbien*, 167.

Сл. 89. Реконструисани изглед тамбура јужног ѓараклиса

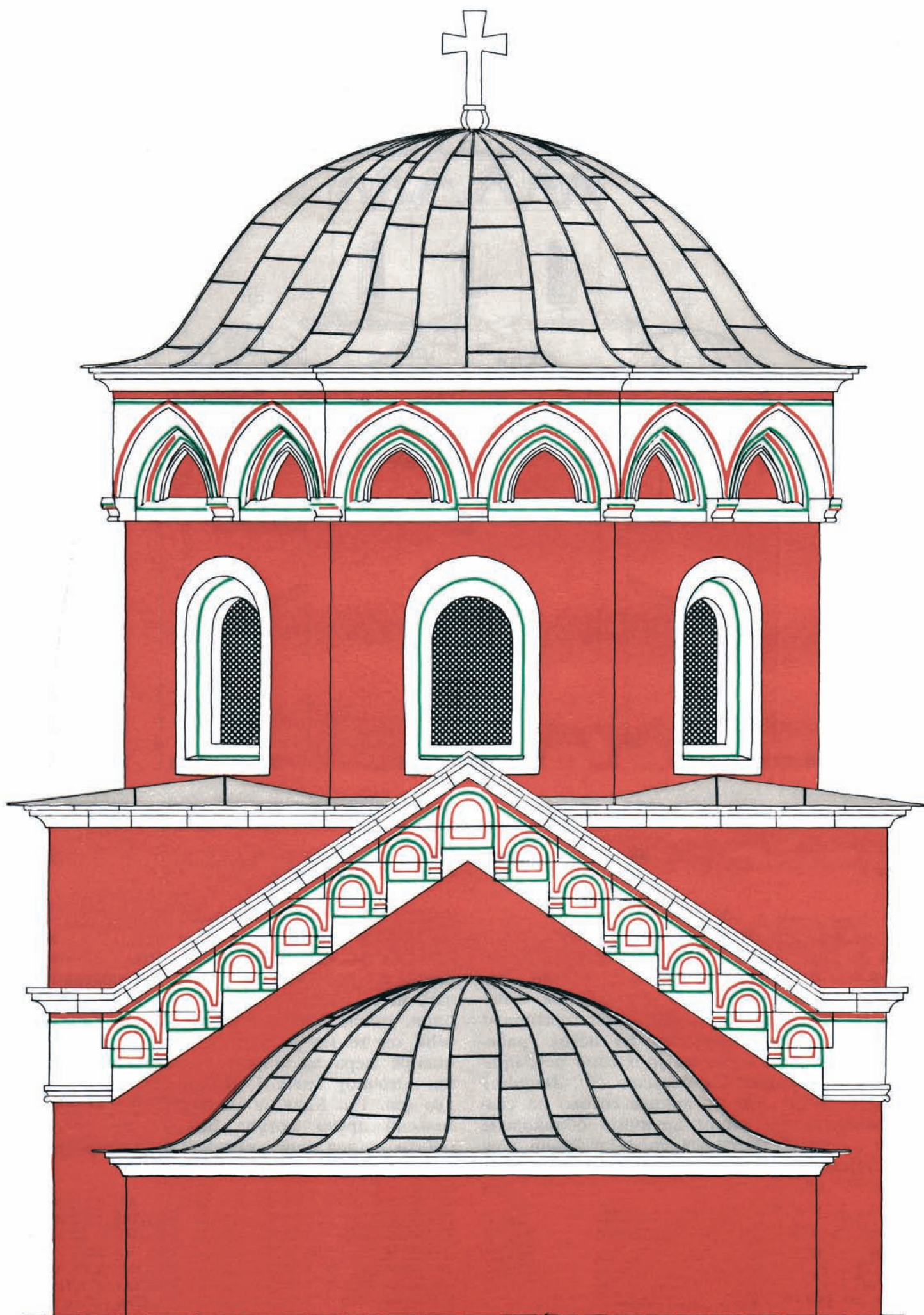
ним фасадама у ритму одређеном на основу утврђеног места некадашњих конзола.

Спољни облици Дома Спасовог, складних сразмера и динамичне артикулације, постали су још упечатљивији захваљујући реконструкцији подстрешних фризова слепих аркадица. Високо подужно тело грађевине и њена купола с раскошним венцем крупних слепих аркада доведени су у склад. Због удела куполних аркада у изгледу целине храма оне су детаљно испитане и проверене. На то је обавезивала и околност – на коју је пажњу скренуо Ђ. Бошковић – да оне нису приказане на Давидовићевом цртежу с почетка XIX века (сл. 311). Бошковић је веровао да су нађене *in situ* на неком делу тамбура јер су по профилацији својствене средњовековном раздобљу.⁹³

Поновним испитивањем тамбура куполе утврђено је, по техници зидања и употребљеном везиву, да горњи део с подстрешним фризом слепих аркада потиче из друге половине XIX века, а да је завршни венац уграђен тридесетих година наредног столећа. Видело се да су слепе аркаде уграђиване већ оштећене, то јест, дакле, да су коришћене као сполије и да су поправљане истим везивом

којим је зидан горњи део тамбура из XIX века. Када су делови аркада извађени из зида куполе, на њима су још постојали остаци средњовековног малтера, који се знатно разликовао од везива коришћеног приликом обнова, а видело се, исто тако, да су оне на својим челима првобитно имале полихромну површинску обраду, од које су нађени бојени остаци. Слепе аркаде, међутим, нису имале оригиналне конзоле. За затечене је могло бити утврђено да потичу из времена обнове у другој половини XIX века јер су биле израђене од надгробних плоча. На неколико конзола постојали су натписи, а на једној од њих била је исклесана година 1841. У зиду тамбура, међутим, нађене су три оштећене оригиналне конзоле. Пошто до радова на обнови више нису биле целе, оне су замењене новим, али су уграђене, по свој прилици, поред места с којег су извађене. Могло се, наиме, претпоставити да су те три конзоле још биле *in situ* када је започета обнова куполе у XIX столећу. Тој претпоставци иде у прилог околност да је оригинални део тамбура сачуван на неким местима до висине на којој су оне могле бити уграђене. По висини сачуваног дела познато је, дакле, да нису стајале ниже, а њихово место одговара и месту на којем у унутрашњости почиње кривина првобит-

93 Кашанин, Бошковић, Мијовић, Жича, 69 (Ђ. Бошковић).

Сл. 90. Претийосѣављена ѿрвобийна ѿолихромна обрада фасада

не калоте куполе, док однос врха слепих аркадица према њеном темену искључује могућност да је тај украс био подигнут на већу висину.⁹⁴

Лепоти спољашњости Спасовог храма допринеле су и реконструисане куполе параклиса. Затечени високи и гломазни тамбури потицали су из два последња столећа – онај на јужној страни изграђен је готово у целини у XIX веку, а тамбур на северној страни у XX столећу. Услови за обнову њихових средњовековних облика стекли су се током истраживања на тамбуру јужног параклиса, где је откривен старији део на северној страни, почев од допрозорника западног прозора до истог дела на источној страни. На северном оригиналном делу постојао је почетак калоте куполе, од лежишта висине пола метра, а на спољној страни оригинални део досезао је готово до завршног венца. Недостајао је још само један ред камених блокова. На западној страни, између прозора и јужног зида главног брода храма, откривена је лучно пресведена слепа ниша, изграђена опекама сложеним у усправне и водоравне редове. Они образују поље у којем је опекама изведен мотив рибљих крљушти (сл. 88). То откриће у великој је мери омогућило реконструкцију некадашњег спољног изгледа тамбура. Томе је допринео и Шафариков цртеж тамбура (сл. 310), начињен када је он био сачуван по целом обиму. На основу анализе откривених оригиналних делова и тог цртежа могло се утврдити да је обод тамбура био подељен на више сегмената, чије се мере поклапају с величином нише и прозора у подужној оси параклиса. Када су мере које одређују ширине нише и прозора продужене по целом ободу тамбура, произашло је да је била примењена подела на дванаест одсечака и тиме је одређен ритам и осталих ниша и прозора. Из те анализе исходи да је, поред прозора у подужној оси параклиса, постојао још један, на јужној страни, као и то да су између два прозора биле уметнуте по две нише. Три реда концентрично распоређених редова опека на полећини лука оригиналне нише одредила су укупну висину украса и на другим нишама и прозорима (сл. 89), а постојале су и основе за закључак да је тамбур био водоравно завршен. На основу исцрпне анализе паралела он је датован у време обнове Спасове цркве почетком XIV века.⁹⁵

Уз изложене податке о првобитним облицима Спасове цркве, њиховој реконструкцији допринела су и сазнања о тадашњим завршним венцима и њиховом месту, као и о нагибима косине калкана.⁹⁶ На основу свих тих података стекла се доста поуздана представа о некадашњој спољашњости Спасовог дома. Упечатљивости његове архитектонске композиције у великој мери допринеле су хармоничне сразмере и богати секундарни делови.⁹⁷ Њиховим ритмом, појачаним дејством светла и сенки, остварена је динамичност облика Спасове цркве.

Дејство секундарних делова повећано је вишебојношћу, о којој су се нова сазнања стекла током истраживања започетих 1987. године, а највећи број података о томе потиче из времена рестаураторских радова спроведених од 1925. до 1935. године. На основу откривених остатака старог осликаног лепа, за који је познато да је првобитан, утврђено је да су све тадашње фасадне површине биле обојене јарком црвеном бојом, изузев венаца, аркадних фризова и вероватно оквира око прозора (сл. 90).⁹⁸ Само је за слепе аркаде, нише, у подстрешју куполе утврђено да су првобитно биле покривене танким слојем углачаног кречног малтера, то јест да су биле обојене у бело. На неким удубљеним деловима у профилу тих аркада нађени су у наизменичном распореду исти слојеви обојени у зелено и црвено. Они су нанети непосредно на седру у којој су аркаде изведене, те сведоче о томе да су аркаде првобитно биле обојене. Ти подаци подстакли су мисао да је овај поступак био примењен и на слепим аркадицама у подстрешју подужних бродова и на калканима, затим на венцима, а по свој прилици на исти начин били су обојени и оквири прозора и портала (сл. 90). Према тврдњи В. Петковића, на првобитном слоју фасадног малтера био је насликан фриз с квадратним површинама распоређеним у виду шаховског поља, који више не постоји, а Петковић га је видео у горњем делу југозападног угаоног пиластра спољне припрате. Још сложенији орнамент, с ромбоидним и трапезастим пољима у чијем су се средишту налазили цветови и розете, постојао је, према Петковићевим запажањима, на првом слоју фасадног малтера око јужног прозора на спрату куле.⁹⁹ Постоји, међутим, могућност да су ови орнаменти познији.

94 Сачувани комади слепих аркада из подстрешја куполе и њихове конзоле допуњени су још једним делом уграђеним између њих, па је тако образована потребна ширина лежишта за слепе аркаде, уп. Чанак-Медић, *XIII век I*, 41, сл. 64.

95 О подацима за реконструкцију тамбура параклиса и о паралелама, опширније, в. Чанак-Медић, *Архитектура жичке Спасове цркве и Радослављеве ђирицаје*, 10–12.

96 *Исти*, 25.

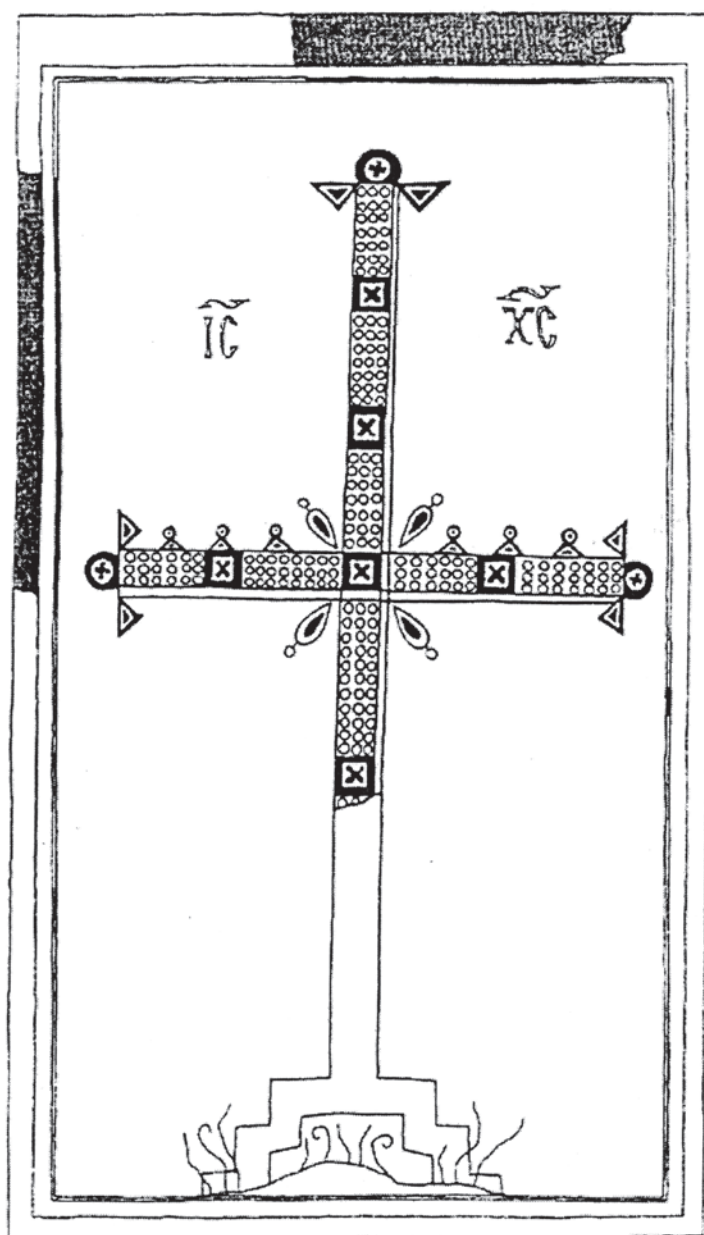
97 Сразмере и пројектантски поступак којим су оне остварене одвојено су проучени и изложени, уп. Чанак-Медић, *XIII век I*, 47–51, сл. 18–22, и следећи одељак у овој књизи.

98 О местима на којима су нађени остаци бојеног црвеног лепа, опширније, в. Чанак-Медић, *XIII век I*, 43.

99 Петковић, *Жича I*, 161, 165.

Сл. 91. Крст у сонди у егзонартексу

Сл. 92. Цртеж крста на њрочељу њрема њред њараклисом Стефана Првомученика с њређѡсѡстављеним доњим делом

Поред описаног линеарног полихромног украса, на неким деловима фасада Спасовог дома биле су насликане фигуралне композиције, као и неки мотиви сложенијег значења, од којих су познате апотропејске представе на чеоним странама крајњег јужног и крајњег северног зида тремоа пред параклисима. Они су покривени северним и јужним зидом спољне припрате пре 1228, а саме представе скоро су деценију старије и биле су насликане до великог сабора 1221. године.

Најважније међу апотропејским представама јесу крст украшен драгим камењем – *crux gemmata* – на јужном чеоном зиду трема пред параклисом који је посвећен Стефану Првомученику (сл. 91, 92) и композиција Пророк Данило у лављој пећини, чији су остаци нађени на наспрамном чеоном зиду пред северним параклисом. За крст је одабрано

место крај улаза, где је он најчешће представљан зато што је сматран његовим заштитником, али је приказиван на још неким местима на фасадама црквених грађевина и на кућама, о чему сведочи и Јован Златоусти када каже: „Крст је оружје победе против непријатеља... Стога га с великим задовољством сликамо по кућама, и на зидовима, и на вратима, и на челу, и у души.“¹⁰⁰ Насликани крст у Жичи имао је посебан значај јер је као *crux gemmata* био архиепископска и краљевска инсигнија, те је, пре свега, обележавао задужбину владара и седиште архиепископије,¹⁰¹ а смисао му је уве-

¹⁰⁰ За примере и значење представа крстова на фасадама цркава в. Чанак-Медић, *Полихромѡија и айотропејске ѡредсѡаве*, 564, 565 и нап. 15.

¹⁰¹ Исто, 565.

ћан и тиме што је Спасов дом, на чијем је прочељу насликан, чувао веома поштоване честице Часног крста, поред тога што је био најистакнутије место у борби против јеретика.¹⁰²

Првобитна полихромна обрада жичке Спасове цркве, реконструисана на основу изложених података, има најближе паралеле у архитектури Свете горе, где је, истина, двобојност на фасадама млађа од жичке, али се с правом верује да се заснива на средњовековној традицији.¹⁰³ Оданде је Сава Немањић могао понети идеју о начину обраде спољашњости Спасове цркве, сматрајући да ће тиме не само допринети њеној лепоти већ и да ће једновремено на њеном лицу истаћи хришћанска знамења којима се величају Христос и његово страдање.

У време прве велике обнове Спасове цркве, почетком XIV века, по окончању обимних грађевинских радова на њој поново је обрађивана и њена спољашњост. Нанет је нов фасадни леп, на којем је, на основним површинама, подражавано зидање крупним квадерима камена тако што су сликане квадратна поља, распоређена по дијагонали и обојена у црвено, жуто и сивоплаво, а у подстрешном појасу изведени су фризови с геометријским шарамима. Из исте епохе су вероватно и већ описани геометријски и флорални орнаменти које је Петковић видео на фасади спољне припрате и куле.¹⁰⁴ Тиме, као и новим завршним венцима од три реда зупчасто поређаних опека и можда преобликованим и заобљеним калканима, црква Светог Спаса стилски се приближила храмовима подизаним у време те обнове, почетком XIV века – цркви Светог Стефана у Бањској и изгледу главног храма у Бањи Прибојској после обраде фасада за време краља Стефана Дечанског. Преобликована, она је и даље деловала упечатљиво највише због својих хармоничних сразмера, али јој нова фасадна обрада, у духу архитектуре с почетка XIV века, није умањила лепоту.

НЕИМАРИ И ЊИХОВ ГРАДИТЕЉСКИ ПОСТУПАК

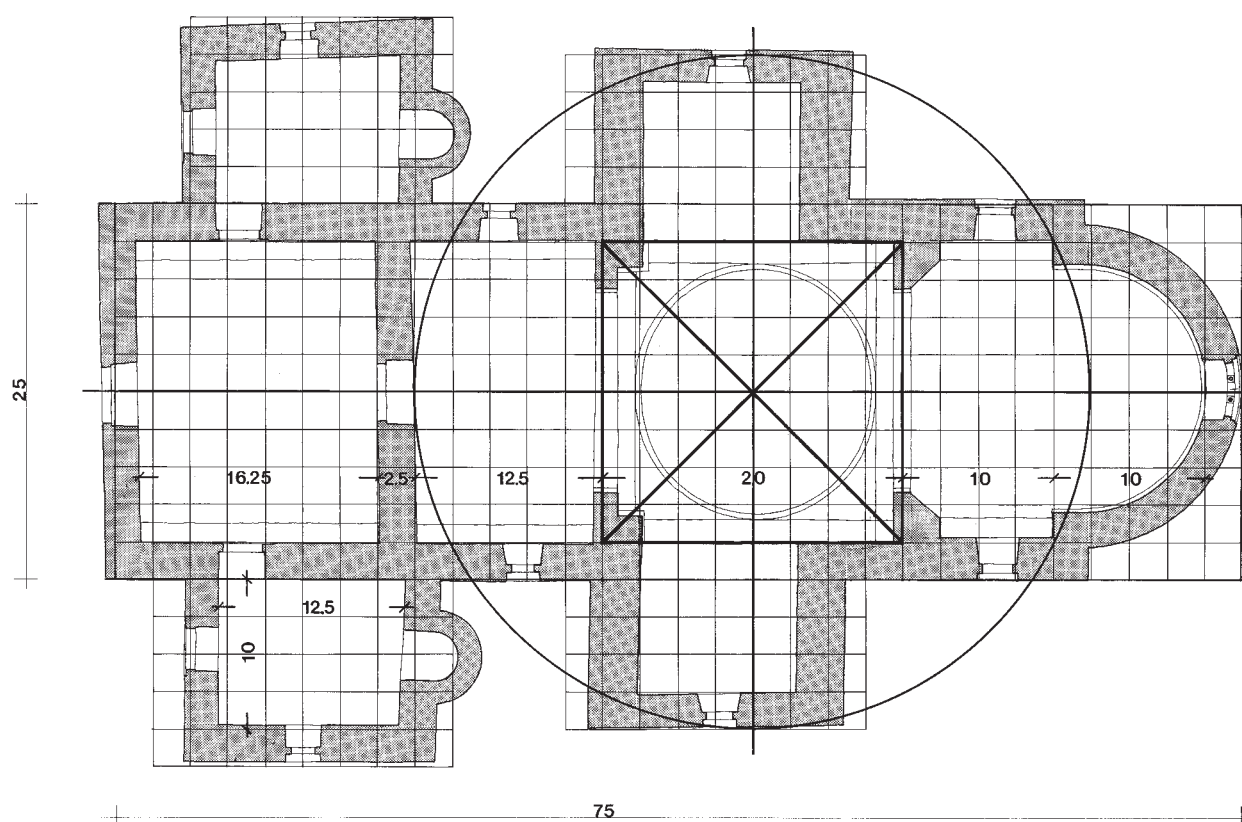
Имена градитеља жичке Спасове цркве нису позната, али су они начином уобличавања њених секундарних делова, као и начином извођења зидова храма и његове горње конструкције, пружили доста јасне показатеље о свом пореклу и средини у којој су стицали занатска искуства. Прецизношћу извођења и нарочито наслућеним пројектантским поступком пружили су уједно и доказ о својој узорној образованости.

Пројектантски поступак примењен при конциповању Спасовог храма истраживан је на његовој основици и елевацији, а одвојено су проучене сразмере и начин уобличавања његових фасада како би се тиме открио поступак одређивања свих његових кључних делова. Утврђено је да је жичка Спасова црква пројектована помоћу модуларне мреже чији се модул поклапа са ширином зидова и износи две и по стопе, као и уз примену одређених бројчаних односа. Полазна дуж при пројектовању и доцнијем меревању, као и код свих источнхришћанских цркава, усмерених олтарским простором према истоку, била је подужна оса, правца исток–запад, на којој су прво одређене две најважније тачке, место за часну трпезу и средиште куполе, кроз које је обично била трасирана попречна оса. То у Жичи није доследно спроведено – краци трансепта немају симетричан положај у односу на попречну осу, већ су померени према западу (сл. 93). Помоћу утврђене модуларне подлоге одређене су мере свих просторних јединица, као и положаји важнијих конструктивних делова, тако да њихове висине, подељене с модулом, дају целе бројеве (сл. 94). Настојало се, при томе, да буду остварени одређени бројчани односи међу мерама појединих делова. Тако је постигнуто да се спољна ширина храма према укупној дужини – ако се рачуна до темена апсиде – односи као 1 : 3 (25 : 75 стопа), источни травеј има мере у односу 1 : 2 (10 : 20 стопа), а за куполни простор резервисан је квадрат чије су странице дуге двадесет стопа. Унутрашњи простор кракова трансепта квадратног је облика (1 : 1), а однос дужине према ширини параклиса јесте 4 : 5. За пројектовање елевације Спасове цркве коришћена је иста модуларна подлога (сл. 94). И ту су остварени одређени бројчани односи међу кључним деловима горње конструкције. Тако висина трансепта према укупној висини стоји у односу 1 : 2,5, а према висини бродова у односу 2 : 3, док је укупна висина потоњих према висини до темена куполе у односу

102 То је исказано у жичкој беседи архиепископа Саве Првог, уп. *истио*, 565 и нап. 16.

103 Такво мишљење је заступао В. Ј. Ђурић, *Насћанак грађитељског сћила моравске школе*, ЗЛУМС 1 (1965) 44 и нап. 28.

104 О остацима другог слоја фасадног лепа са имитацијом зидања квадерима, као и о сликаним орнаментима, опширније, в. Кашанин, Бошковић, Мијовић, *Жича*, 88 и сл. на стр. 97/1 (Ђ. Бошковић); Чанак-Медић, *Полихромнија и айотројејске йредсћаве*, 562, сл. 3 и 4.

Сл. 93. Преййостављена композицијска схема коришћена при пројектовању

3 : 5. Није без значаја ни околност да ширина брода цркве према укупној висини стоји у односу 1 : 2,5.

Модуларна подлога била је погодна и за поделу унутрашњег простора спољне припрате (сл. 96). Она је, без сумње, коришћена тако што је за модул узета, као и код старијег дела храма, ширина западног зида, која износи 3,5 стопа. Приликом пројектовања егзонартекса пошло се од замисли да његова унутрашња ширина и дужина садрже цео број стопа и модула и да он буде дељив са четири, колико је одвојено за ширину и дужину сваког брода и травеја у њему.

Добро замишљену целину храма неимари су остварили посебним начином слагања градива и облицима конструктивних делова што указују на уметничко средиште из којег су потекли. Градитељско искуство потврдили су и тиме што су доњи део главног, старијег дела цркве, висине 1,55 m, извели тврђим, добро сложеним ломљеним каменом, отпорним на неповољно дејство падавина.¹⁰⁵ Одатле навише зидови су грађени слојевима правилних блокова седре, који се смењују са два или три реда опека висине 6,5–7 cm (сл. 97, 98), сем у последњим редовима кубичног по-

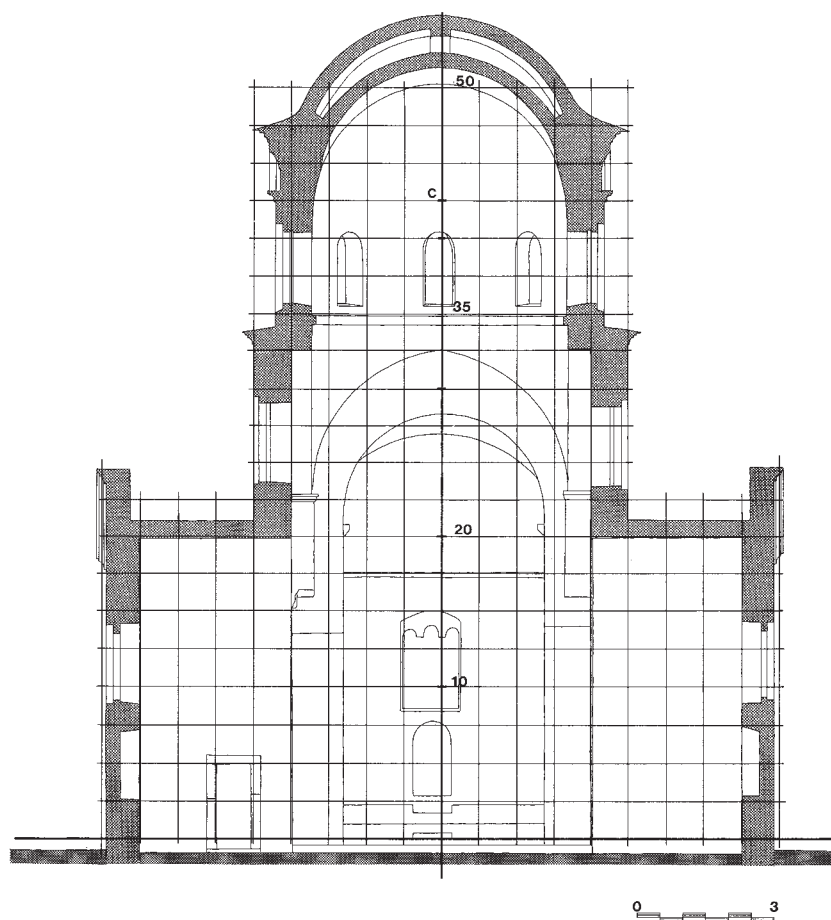
стоља и у зидовима тамбура главне куполе, где су оне знатно тање (4,5–5,5 cm). Битна обележја примењеног зидања наизменичним слојевима две врсте градива јесу узане спојнице између редова и употреба опека знатне висине. Смењивање слојева камена и опека својствено је византијском градитељству. Због тога је Г. Мије, један од старијих истраживача жичке цркве, сматрао да су је градили византијски мајстори које је Сава Немањић довео из грчке земље.¹⁰⁶ Насупрот Мијеу, М. Васић је врло рано, подробно анализујући градитељски поступак и конструктивна решења примењена на главном делу цркве, одлучно заступао став да завичај протомајстора Спасове цркве треба тражити пре у Котору или другде у Приморју него у грчким земљама.¹⁰⁷ То је мишљење добило нову аргументацију у студији Ђ. Бошковића. Он се сложио с Васићем у погледу тога да фактура жичких зидова – иако су грађени од опека и камена – није идентична византијској.¹⁰⁸ Византијском грађењу својствена је једнака висина спојница између опека и самих опе-

105 О зидању темеља, о чему овде неће бити речи, подробно, в. Чанак-Медић, XIII век I, 44.

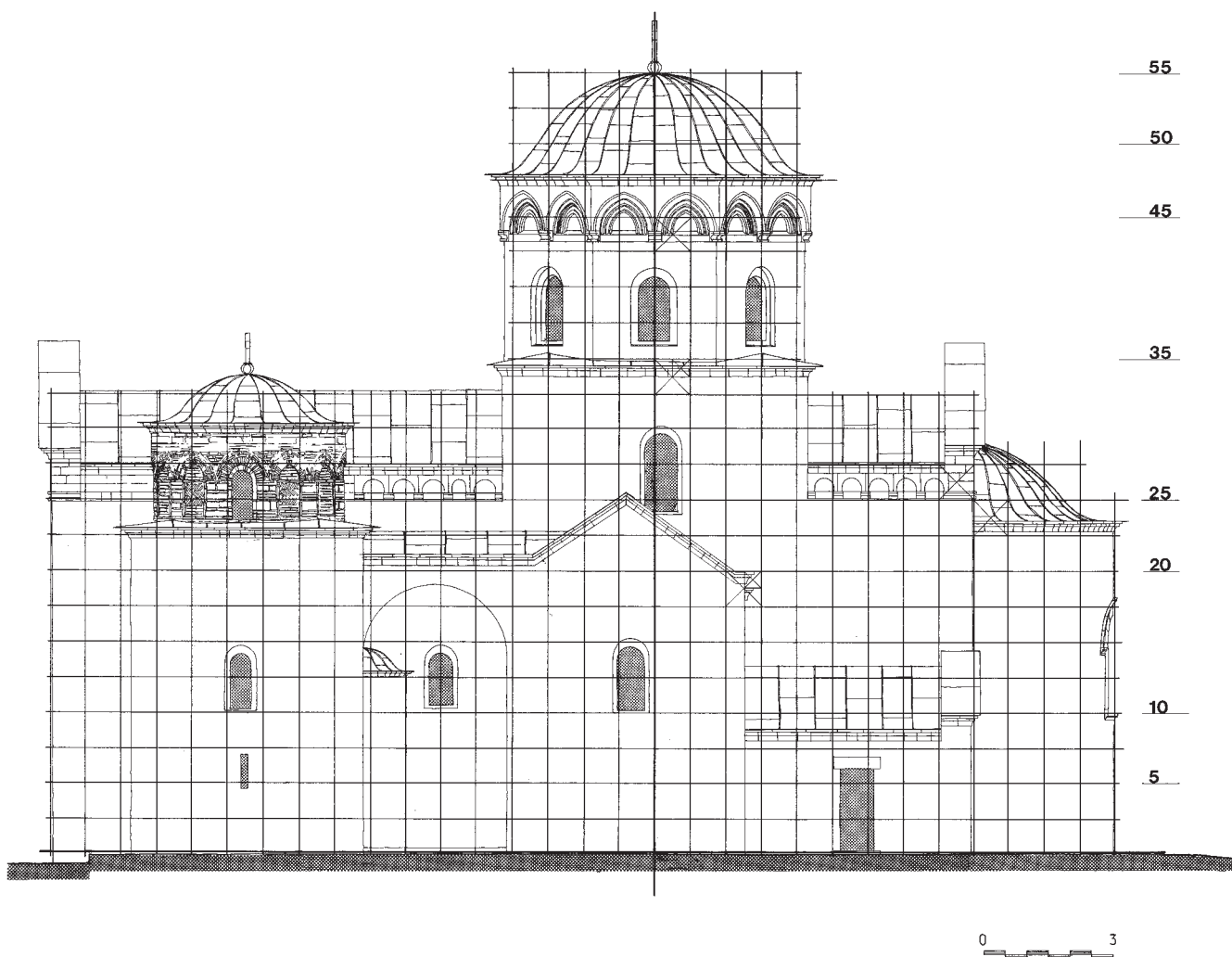
106 Као што тврди Теодосије, уп. Теодосије, *Житија*, 173.

107 Уп. Васић, *Жича и Лазарица*, 48; исти, *Архиепископ Данило II – монах и уметник*, ПКЈИФ 6/2 (1926) 257.

108 Кашанин, Бошковић, Мијовић, *Жича*, 96 (Ђ. Бошковић).

Сл. 94. Претпостављена композицијска схема коришћена за одређивање главних конструктивних делова

Сл. 95. Претпостављена композицијска схема коришћена за пројектовање фасада

ка, које су, иначе, дебљине свега 3–5,5 cm.¹⁰⁹ Начин грађења жичке Спасове цркве осетно се разликује од описане византијске технике. Као што је наведено, спојнице између опека сасвим су узане, а коришћене су знатно дебље опеке, какве византијско сакрално градитељство углавном не познаје. У њему се зато не могу наћи паралеле с начином грађења Спасове цркве, али оне постоје у северним италским подручјима, где чак и опеке имају исту дебљину као жичке. Реч је о многобројним романичким црквама из околине Венеције и Вероне, грађеним каменом и опекама чија дебљина износи 6,5 до 7,5 cm, док су спојнице међу њима сасвим узане; такав је, на пример, Свети Зенон у Верони из XII века.¹¹⁰

О пореклу градитеља још више него начин слагања градива сведоче секундарни делови и примењени структурни систем с луковима надвишеним и преломљеним у темену, над којима се уздиже купола. У највећој мери о њиховом пореклу говоре портали и прозори, који су романичког стила и са челом лукова српастог облика (сл 99). Томе се прикључују базе и капители колонета прозора, исто тако романичког

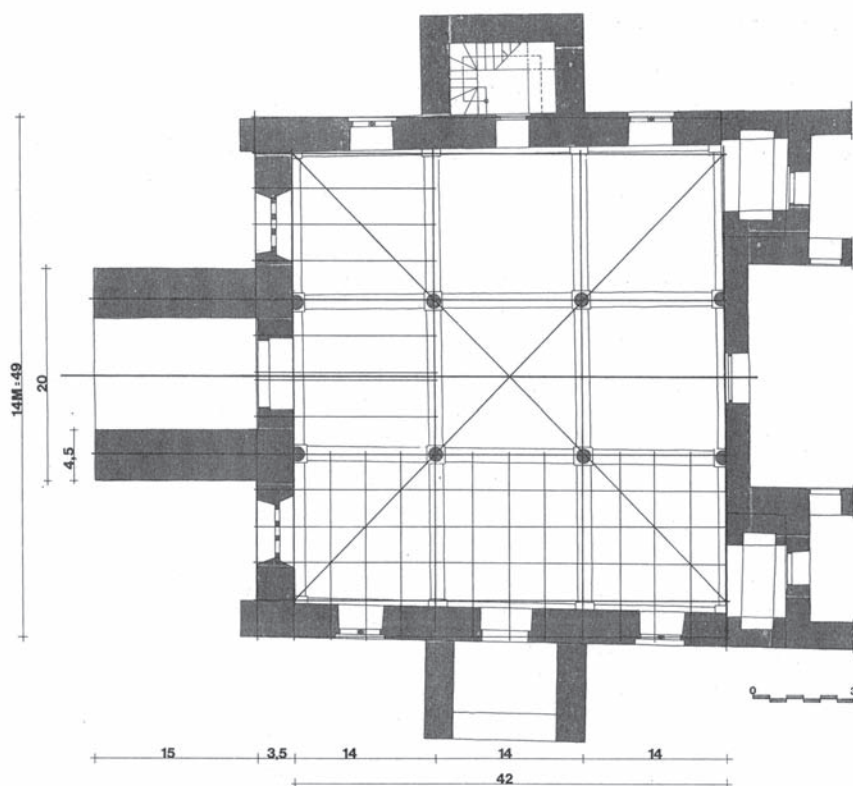
стила, а од спољног декоративног система у првом реду крупне романичке односно протоготичке следе аркаде, нише, из подстрешја главне куполе. У складну и разложну целину с њима уврстили су се и фризови слепих аркадица из подстрешја високог подужног брода храма и на његовим калканима. Поменути романичким и протоготичким облицима прикључују се и четвртобличасти сводови пастофорија, који имају паралеле у апулијској и франачкој романици.

Градитељи спољне приправе потичу са истог подручја, што се закључује по примењеној суперструктури и секундарним деловима, јер су они романичких и готичких обележја. Приземље спољне приправе засведено је крстастим сводовима, а нарочито је изразитих обележја ребрасти крстасти свод параклиса у кули, који има паралеле у которској истовременој и старијој романици. Изразита готичка обележја носе и капители бифора поменутог параклиса, као и базе њихових колонета, с плинтом ужом од доњег торуса, што је одлика раноготичких истоврсних елемената.¹¹¹ Сви заједно носиоци су стила који сведочи о пореклу протомастора и клесара. Они су потекли из области чија је архитектура била романичког и протоготичког стила.

У потрази за пореклом неимара Спасове цркве и узорима њихових архитектонских решења у Жичи тежиште је стављено на дубоко профилисане аркаде, нише, у подстрешју главне куполе. Распрострањеност тог облика све до Новгорода и Кијева на северу, одакле утицај на начин украшавања главне жичке куполе није могао допрети, указивала је на постојање заједничког узора на некој славној и веома поштованој црквеној грађевини. Он је тражен у Јерусалиму, где су постојали секундарни делови обликовани исто као на жичком католикону. За њих је особено то што имају извесне облике својствене ломбардијској архитектури, сједињене с протоготичким облицима. У тако необичном споју они постоје на крсташким грађевинама с краја XII века у Јерусалиму, где су се у то време стекли неимари из Ломбардије, из области Кома, из Абраца, Апулије, са Сицилије, поред мноштва оних доведених из франачких крајева.¹¹² Зато је претпостављено да су преносиоци архитектонских идеја из тог славног црквеног средишта у Жичу били или палестински монаси настањени на Светој гори у време владавине латинских освајача, која је отпочела 1204. и траја-

109 Уп. М. Jeremić, *L'évolution du format des briques sur le territoire de la Serbie, de l'Antiquité au Moyen Âge*, *Mélanges de l'École française de Rome* 109/1 (1997) 15 и нап. 20.

110 За то питање уп. Чанак-Медић, *Архитектура жичке Спасове цркве и Радослављеве приправе*, 42, нап. 93.

Сл. 96. Претпостављена композицијска схема коришћена при пројектовању основе спољне приправе

111 На ту чињеницу већ је скренуо пажњу Ђ. Бошковић, уп. Кашанин, Бошковић, Мијовић, *Жича*, 86.

112 За то питање уп. Чанак-Медић, *Архитектура жичке Спасове цркве и Радослављеве приправе*, 46, 47; Чанак-Медић, *XIII век I*, 74.

Сл. 97. Спољашње лице јужног зида наоса,
део под шремом, техника грађења

Сл. 98. Спољашњост јужног
пαραклиса, техника грађења

ла пуних седам година,¹¹³ или приморски неимари који су претходно своја уметничка сазнања проширили на великим радилиштима Јерусалима.

Уз протомајстора и највећи број неимара Спасове цркве који су највероватније били доведени са Свете горе, мада није искључено ни то да су потицали с приморја, у тој скупини мајстора било је, изгледа, и домаћих градитеља. То би пре свих могли бити Радован и његов стриц Драло, за које нам је познато да су радили у студеничком манастиру на основу дужег Радовановог натписа уклесаног на спољашњост северног вестибила Богородичине цркве. У натпису Радован помиње светог Симеона, по чему знамо да је натпис уклесан после канонизације Стефана Немање, обављене након 1208. године. Најважније обавеште-

ње које Радован саопштава не односи се на њега самог, већ на његовог стрица Дралу. Он је био значајна личност пошто је Радован сматрао како је потребно да истакне то што је његов синовац. За обојицу се оправдано претпоставља да су се бавили уметничким радом који се – што се закључује по калиграфски исписаном Радовановом имену на апсиди проскомидије Богородичине цркве и по Драловом надгробном натпису – остваривао у камену. Лепота исписаних текстова уједно сведочи о томе да су они образовањем премашивали обичне клесаре и просечне зидаре. Околност да је Драло сахрањен у Студеници говори, опет, да су обојица у манастиру дуже боравила. Постоји отуда могућност да су обојица радила на подизању студеничке спољне припрате.¹¹⁴ Податак о сту-

113 Уп. П. Христу, *Света гора за време латинске окупације*, у: *Студеница у црквеном животу и историји српског народа*, 7–11.

114 О мајсторима Радовану и Дралу уп. Кашанин и др., *Манастир Студеница*, 72, 73 (М. Чанак-Медић), где је наведена и одговарајућа литература у нап. 101.

деничким мајсторима важан је и за Спасову цркву у Жичи јер је оправдано претпостављено да су исти неимари или само клесари радили на Радослављевој припрати и, претходно, на жичком егзонартексу, као и на обликовању слепих аркада, ниша, у подстрешју главне куполе Спасовог дома. Ако је та претпоставка тачна и ако су студенички мајстори тачно идентификовани, били бисмо близу сазнања не само о неким учесницима у подизању спољне припрате уз Немањину гробну цркву већ и о могућим судеоницима у изградњи задужбине његовог сина Стефана Првовенчаног у Жичи.

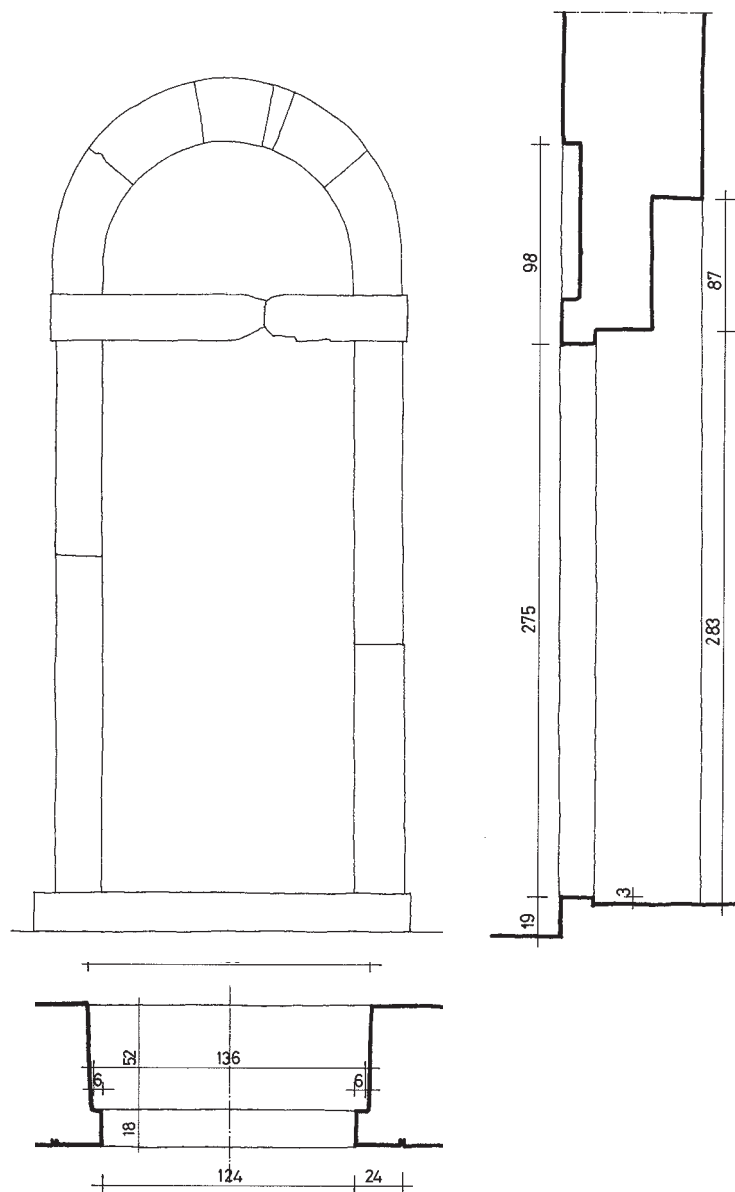
Изложени подаци о начину рада и стилским обележјима горње конструкције и секундарних делова сведоче, као што смо видели, о пореклу протомајстора и многих учесника у грађењу жичког Спасовог дома. Они су остварили дело које одликују прецизно извођење и усаглашене и хармоничне сразмере, а целину прожимају елементи романичког и протоготичког стила. Међу њима се као сасвим особен издваја фриз дубоко профилисаних слепих аркада у подстрешју главне куполе, којим су неимари навести порекло свог надахнућа, приближавајући уједно Спасов дом славним јерусалимским светилиштима.

ПОРТАЛИ И ПРОЗОРИ

Дејству спољашњости Спасовог храма доприносе прозори и портали, а они су романичких стилских обележја. Једноставне су структуре, са само једним увученим степеном на спољној страни. Од истих делова његове две претходнице – задужбина Стефана Немање у Студеници и Расу – разликују се по томе што су им камени оквири глатки, без декоративних орнамената.

Портали из најстарије епохе Спасове цркве постоје на свим улазима у параклисе, а првобитан је и портал из позније етапе на западној страни спољне припрате. До треће деценије прошлог столећа постојали су још и првобитни портали на улазу у некадашњу унутрашњу припрату и на јужном улазу у егзонартекс. Оба су изгубила камене спољне оквири. Првобитној етапи градње Спасове цркве недавно су прикључена јужна врата на западном травеју наоса, од којих су делови нађени *in situ*, као и троја врата на пастофоријама, која су отворена убрзо после окончања прве етапе грађења Спасовог дома. Побројани портали по типолошким обележјима могу се сврстати у три групе.

Првој групи припада претежан број портала – то су они на улазима у параклисе, као и западни портал на улазу у некадашњу унутрашњу припра-

Сл. 99. Портал на улазу у унутрашњу припрату, стање до тридесетих година XX века

ту. Њима су својствени један степенasti усек на предњој страни и лунета изнад архитравне греде. Сви су исклесани од сивог мермера с разнобојним жилама. Од таквог градива исклесана је и архиволта над лунетом главног, западног портала, док су архиволте портала на параклисима изведене својим од седре (сл. 100, 101). Главни портал имао је архиволту ужу код ослонаца него у темену. Она је, дакле, била српастог облика (сл. 99), те се тим својственим стилским обележјем везивала за романичко градитељство. Уз лукове с надвишењем и преломом у темену под куполом, она сведочи о томе да су њихови неимари потицали са Запада. Уместо тог оригиналног каменог оквира, на западни портал уметнут је пре 1938. године нов, китњаст оквир, такође од мермера (сл. 328), који стилски не одговара архитектури храма.

Лучно су пресведени и спољни оквири портала на егзонартексу, који припадају другој скупини. Њихови лукови немају српасте облике. Стилски је најизразитији портал на западној страни, с јаким надвишењем и преломом у темену. Саграђен је од крупних блокова пешчара правилних геометријских облика. Он је имао при дну закошен сокл, који је био оштећен, па су током радова на егзонартексу после 1925. године оригинални доњи блокови замењени новим, вишим и јаче закошеним. Од истог градива, великим правилно обрађеним блоковима, образовани су и доворотници и горњи лук јужних врата на том делу храма. Њих је покрио китњаст камени оквир из 1938. године (сл. 329). Ни један ни други портал немају архитравну греду, а са унутрашње стране пресведени су луковима сегментног облика. Трећа врата на егзонартексу, на његовом северном зиду, добила су уобичајен спољни оквир, с јаком архитравном гредом и лунетом изнад ње. Тај је портал на унутрашњој страни био

подухваћен уметнутим оквиром, којим су врата сужена, а и висина им је смањена.

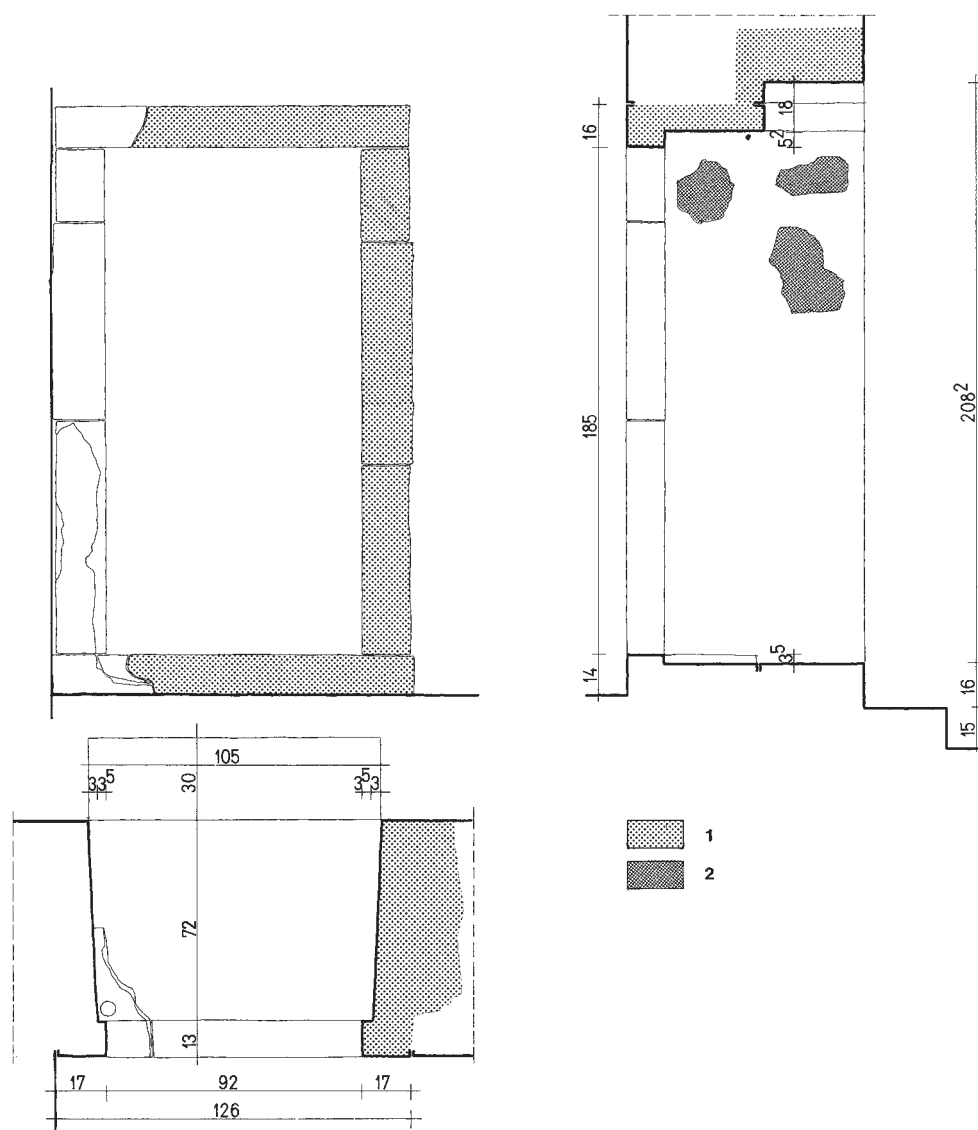
Трећу скупину чине портали једноставних правоугаоних камених оквира, с равном горњом гредом, над којом није образована лунета. Сви су исклесани од жућкастобелог крупнозрног пешчара. Најстарији портал тог типа потиче из времена грађења Спасове цркве и отворен је на јужном зиду западног травеја наоса (сл. 102). Исте су структуре и портали на пастофоријама из друге етапе зидања Спасове цркве. Њихов се унутрашњи оквир разликује од описаних првобитних портала, који су на тој страни пресведени луком полукружног облика, док су на њима унутрашњи горњи лукови сегментног профила. Тај део није постојао ни на једном порталу из те скупине, али се по сачуваном делу бочних страна врата што воде у ђаконикон (сл. 103, 104) и западни травеј, као и по њиховом односу према оригиналном зиду изнад њих, могло утврдити да су били пресведени лу-

Сл. 100. Портал на улазу
у јужни ђаконикон

Сл. 101. Засведени ђаконикон пред западним
улазом у јужни ђаконикон

Сл. 102. Јужни портал у западном криле наоса (1. додати делови; 2. остаци фресака)

ком чије је теме сасвим ниско. За врата на јужном зиду западног крила утврђено је да су изведена једновременно са околним зидом по коришћеном истом везиву у зиду и око портала, док се код портала на пастофоријама везиво на та два места међусобно разликовало. Иако су ови други позније уграђени, њихова истоветна структура и исто градиво као на вратима наоса упућивали су на закључак да су постављени убрзо после првобитних, па су датовани у раздобље до 1221. године.¹¹⁵

Прозори Спасове цркве имају спољни део двојачке структуре. На једном типу прозора постоје степенасто усечене бочне стране и двостепен горњи лук, изведени заједно са околним зидом. Друга врста украшена је каменим оквирима или унутрашњим подеоним плочама уметнутим у претходно

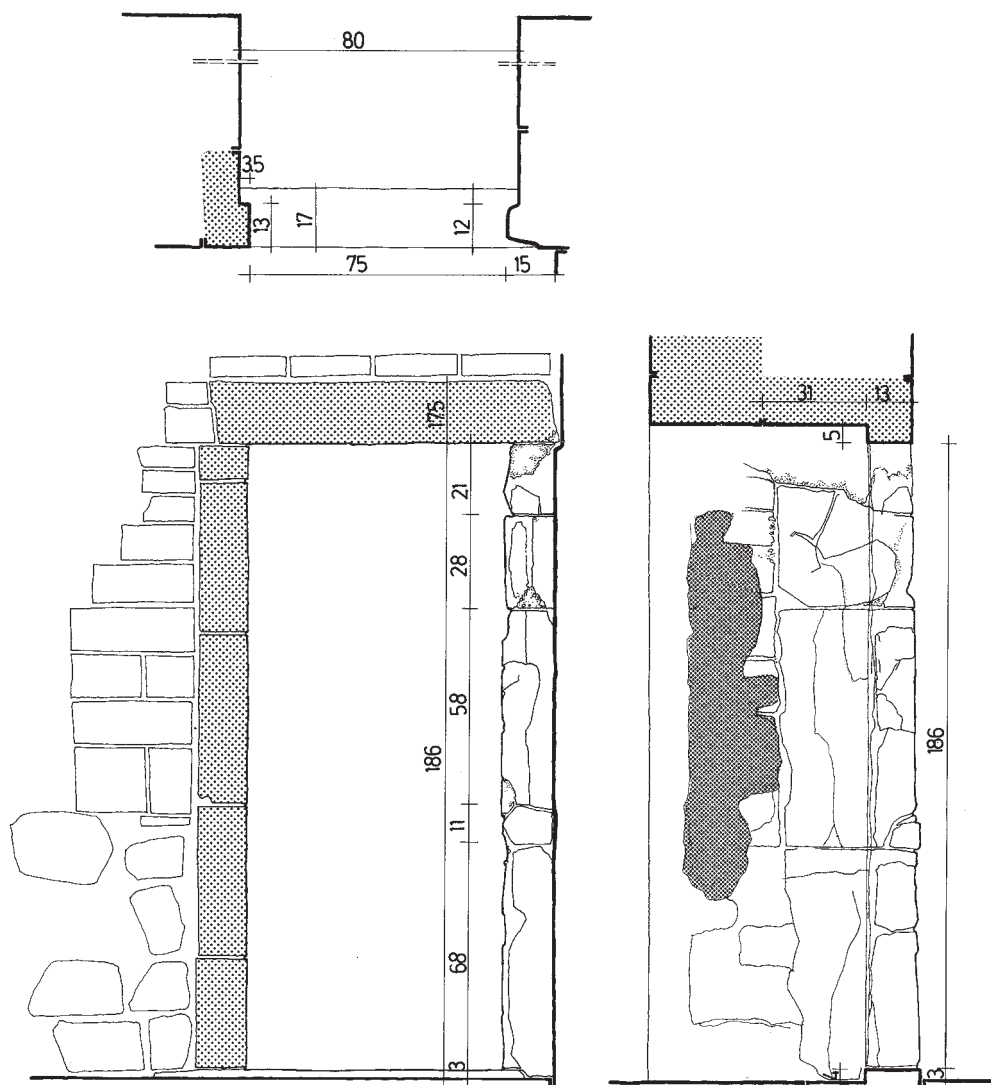
обликоване једноставне, полукружно засведене отворе. На свим прозорима горњи лукови ужи су код ослонца него у темену, те имају чела српастог облика. Прозори првог типа сачувани су у првобитном облику на тамбуру и кубичном постољу куполе. Њихов спољни степен дубок је 15–19 см, а унутрашњи од њега увучен са сваке стране за 11–14 см. Ако се закључује по жлебу на унутрашњој страни прозорских оквира на кубичном постољу, на њима је постојала преграда дебљине 12–15 см, којом је могла бити образована дводелна подела прозорског отвора. У прилог тој претпоставци иду и нађене две врсте малих капитета, од којих је само једна могла потицати са олтарске трифоре.¹¹⁶ Остали прозори тог типа преобликовани су током времена тако што им је обијен унутрашњи степен,

¹¹⁵ Чанак-Медић, *XIII век* I, 17, 67; иста, *Жичка Спасова црква*, 175; иста, *Дело мраморника*, 115.

¹¹⁶ Иста, *Архитектура жичке Спасове цркве и Радослављеве црквице*, 16.

Сл. 103. Улаз у ђаконикон из средишњег дела олтарског њросћора

Сл. 104. Порћал између ђаконикона и главног олтарског њросћора (1. догађаји делови; 2. остиаци фресака)

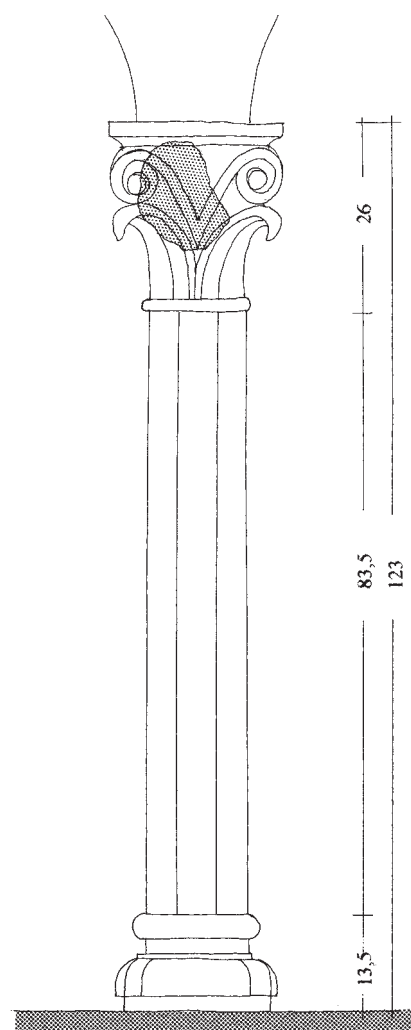
а на спољном рубу грубо исклесан плитак усек. Тој другој скупини припадају сви прозори у средњем појасу, сем трифоре на апсиди и најнижих прозора на параклисима. По мерама унутрашњег степена на прозорима сачуваним у првобитном облику могли су бити реконструисани делови који недостају на оним преобликованим.

Наслућени првобитни облик враћен је и трифори на олтарској апсиди. Тај је прозор затечен с једноставним каменим оквиром на чијој се унутрашњој страни допрозорника и на горњем луку налази плитак усек. Исклесан је од истог жутобелог пешчара од којег су изведени и спољни оквири јужних врата наоса и врата пастофорија, као и портали спољне припрате. Утврђено је да је камени оквир трифоре вађен из зида и поново враћан и да су том приликом његови сводари испретурани. По њиховим мерама видело се да у правилном распореду образују лук благо српастог

облика, те су током недавних рестаураторских радова тако и сложени. Једновремено је утврђено да је по средини отвора постојала преграда којом је образована његова вишеделна подела. Распон реконструисаног прозорског оквира и докази да се жички храм угледао на студеничку Богородичину цркву, одакле су за њега преузете неке мере, међу којима је и распон унутрашњег оквира прозора на олтарској апсиди (у Студеници 137 см, а у Жичи 136 см), навели су на закључак да је и жички прозор био троделан (сл. 105, 106), као олтарски прозор у Студеници. На полећини лучног оквира жичке трифоре постоји усек који се могао објаснити потребом за причвршћивањем комада уграђених одозго, оних којима је оквир стекао још један, виши члан. Он је на основу познатих романичких примера реконструисан тако што је његова профилација одређена према облику спољашњих оквира слепих arkada у подстрешју ку-

Сл. 107. Колонета бифоре у приземљу егзонартекса

Сл. 107а. Колонета с базом и капителима, бифора у приземљу спољне приграде (сивим су обележени нађени делови)

и прелази преко ивице плоче на коју належе, што је својствено тим деловима у протоготичком и готичком градитељству.¹¹⁸ У угловима база, уз подножје, извајан је по један јајолики облик. Колонете су октогоналне и незнатно су уже при врху него у доњем делу. Капители које носе нису једнако украшени, али им је основна тектоника иста. Изведени су у облику једноставних купастих чаша над којима је абакус с равном завршном плочом закошеног доњег дела. На неколико капитета исклесани су листови са по две испупчене волуте по средини, окренуте једна насупрот другој. Други тип капитета једноставнији је – украшен је дугачким глатким листовима, завршеним полукружно испод абакуса.

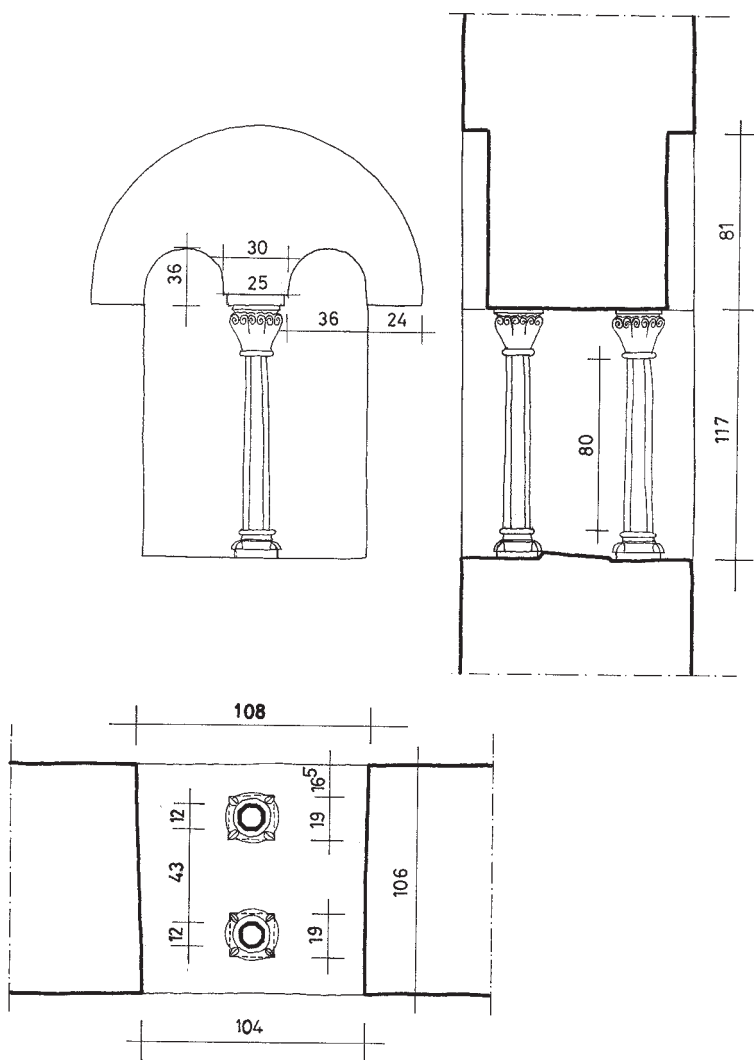
¹¹⁸ Ту појединост тачно је протумачио већ Ђ. Бошковић, уп. Кашанин, Бошковић, Мијовић, Жича, 86.

На спољној припрати постоје и два окулуса са ободима изведеним сводарима седре. Од спољног лица према средини окулуси се сужавају, а на њиховој средини налазиле су се транзене исклесане од белог кречњака, с кружним окцима распоређеним уз обод (сл. 110). Она су била затворена стаклом различитих боја, што се закључује по уломцима стаклених окулуса налаженим током археолошких ископавања.¹¹⁹ Оригинале прозорске транзене покривене су 1938. године новим розетама, украшеним орнаментима надахнутим моравском пластиком, што стилски не одговара жичком егзонартексу из тридесетих година XIII столећа.

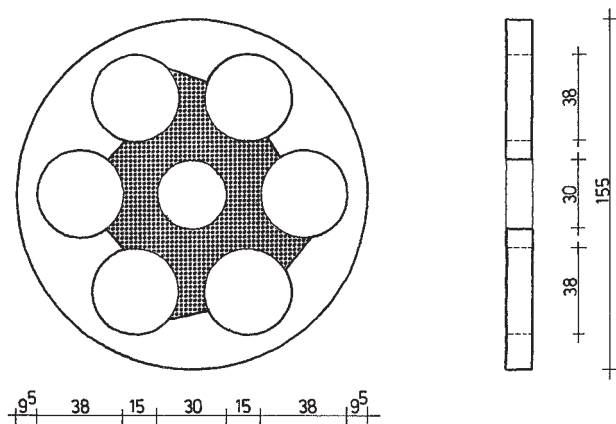
Сличне преграде као на окулусима постојале су на свим прозорима, с тим што су биле изведене од штука, а то се закључује по нађеним остацима. Има-

¹¹⁹ Вукадин, *Две јаме*, 252.

Сл. 109. Бифора ѓараклиса у звонику

Сл. 110. Некадашња ѓранзена кружног ѓрозора на зајадном зиду егзонарѓека (сивим је обележен део који је недосѓајао)

ле су кружне отворе различитих величина, што је познато по стакленим окулусима налаженим током археолошких ископавања 1988. и 1989. године. Било их је смеђих, зелених, црвених и загаситоплавих, а према кривини обода израчунати су њихови пречници. Они су послужили за израду нових транзена током последње рестаурације.

УНУТРАШЊА ОПРЕМА И ВЕШТАЧКО ОСВЕТЉЕЊЕ

О завршним пословима на Спасовом дому и раду на његовој унутрашњој опреми и литургијском намештају посредно нас обавештава Теодосије, животописац Саве Немањића, када описује догађаје у Жичи. Истичући заслуге архиепископа Саве Првог за подизање жичке Спасове цркве, Теодосије на једном месту тврди да је Сава за радове у Архиепископији „многе раднике зидаре и веште мраморнике ... довео из грчке земље“, а на другом месту каже да се Сава бринуо о довршавању цркве и да је „довео са собом из Константиновог града мраморнике и живописце“.¹²⁰ На оба места говори се о довршавању храма, јер су на њему до Савиног одласка на Свету гору 1217. или 1218. године углавном били завршени главни грађевински радови, али се вероватно у Жичи радило и по његовом одласку. Отуда је у науци превладало гледиште да су доведени мајстори које Теодосије помиње извели плочник у Спасовој цркви и још неки камени црквени намештај.¹²¹ То уверење оправдано је стога што је Сава Први довео зидаре и мраморнике из грчке земље при крају радова у Жичи, по повратку из Никеје, где је хиротонисан за архиепископа. Истина, тада се није враћао преко Цариграда, али је могао мајсторе и сликаре из тог града наћи у Солуну или на Светој гори, где се том приликом дуже задржао.¹²² Мраморници и сликари о којима Теодосије говори доведени су, дакле, ради завршних радова на Спасовој цркви, а њима је одиста могла бити обухваћена израда каменог плочника и неопходног литургијског намештаја.

120 Теодосије, *Жиѓија*, 173, 205. Већ је раније примећено да се архиепископ Сава I после хиротоније у Никеји није у Србију вратио преко Цариграда, одакле би повео мраморнике за Жичу. Исту мисао заступа у својој критичкој анализи Теодосијевих навода Б. Миљковић, *Жиѓија*, 138.

121 Ђурић, *Визанѓијске фреске*, 33; исти, *Свети Сава и сликарство његовог доба*, 245 и нап. 4, 5; Кораћ, *Свети Сава и ѓрограм рашког храма*, 237; Шупут, *Мраморници у Жичи*, 157–160.

122 За то питање уп. Djurić, *La peinture murale serbe au XIIIe siècle*, 133–155; Кашанин, Бошковић, Мијовић, *Жича*, 8 (М. Кашанин).

О плочнику – који су доведени мајстори можда прво извели – постоји мало података. На њему је свакако сложенији клесарски рад захтевала амвонска розета, чија је улога била литургијска, а у то време и читав плочник извођен је од добро обрађених и брушених правилних правоугаоних плоча; њихови остаци нађени су уз северни зид предолтарског простора, непосредно над темељним проширењем, као и уз пронађене делове првобитне олтарске преграде.¹²³ Од првобитног пода потичу и отисци дебљих плоча у малтерној подлози у јужном краку трансепта, што се закључује по податку да испод тог слоја није нађен нижи, старији. Зато је претпостављено да је реч о подлози првобитног пода. Стекло се уверење да је он постојао у цркви без прекида, а да су мењани и поправљани само

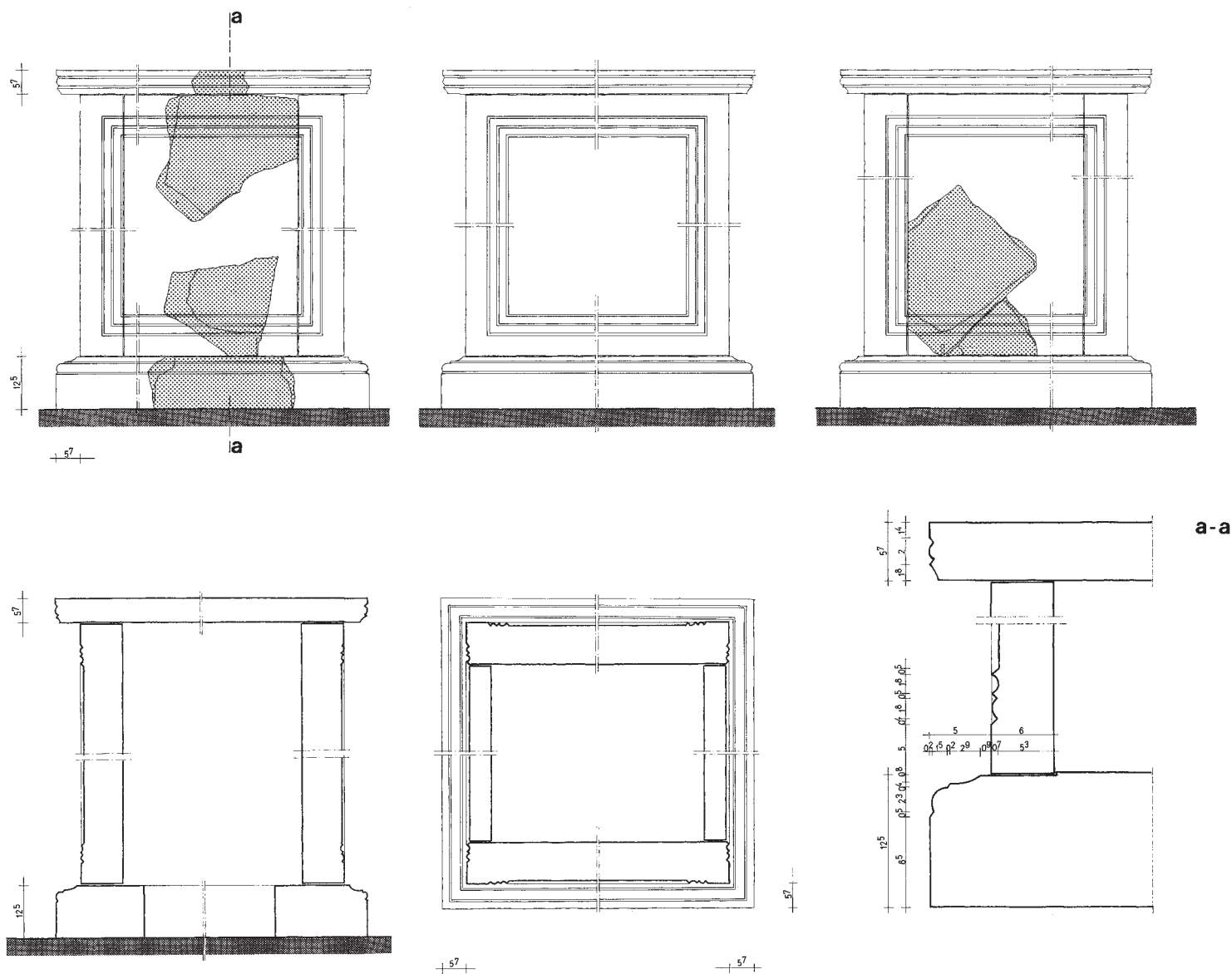
неки његови делови.¹²⁴ Вероватно тадашњи плочник није имао сложенију поделу и друге украсе јер би они, бар делом, били поновљени на плочницима црква грађених после жичке. Први плочник Спасове цркве делимично је страдао крајем XIII века, што се закључује по новој амвонској розети, изведеној, по свој прилици, током обнове Спасовог дома која је уследила.

Од литургијског намештаја у Спасовој цркви најпре је постављена часна трпеза. Она је освештена у пролеће 1220. године, пред хиротонисање епископа самосталне српске цркве.¹²⁵ То нам је, опет, познато по Теодосијевом казивању: „Али црква беше велика, а још неосликана, и ову [Сава] освети и светом

124 *Истио*. Насупрот том гледишту, изнето је неоправдано мишљење да је подлога у јужном краку трансепта преостала од плочника из времена краља Милутина, уп. Марковић, *Прво њутовање*, 277.

125 О времену обављања хиротоније в. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 23.

123 Минић, *Археолошки подаци*, 230.

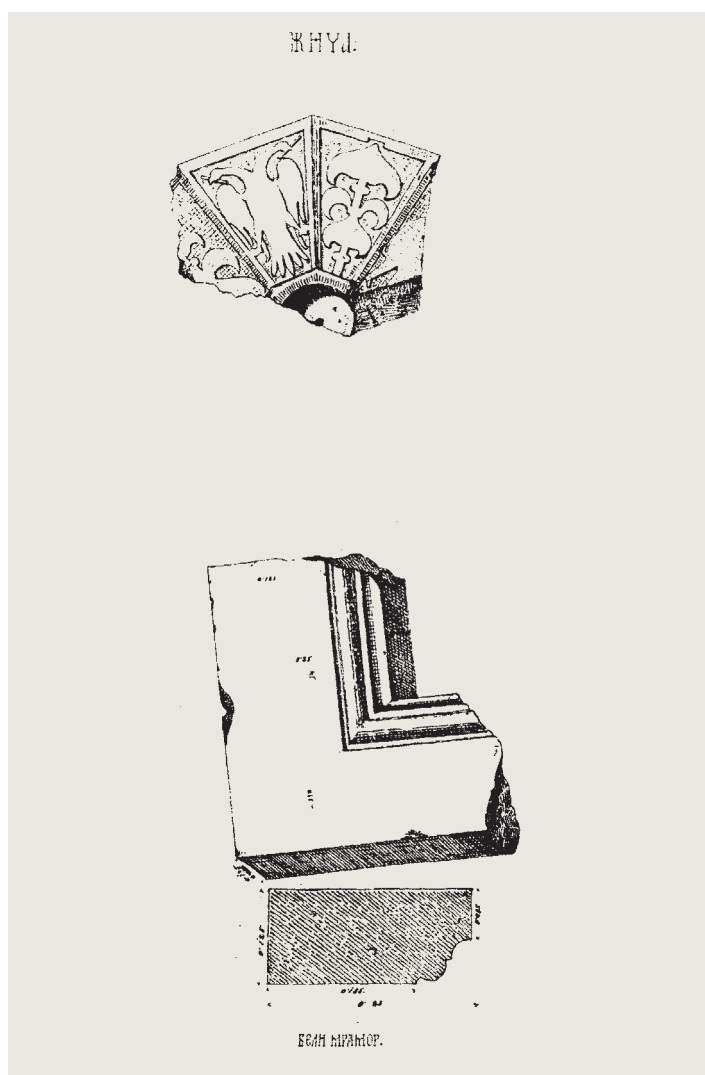

Сл. 111. Претпостављена целина мермерног подлога, можда подлога часне трпезе (сивим су обележени нађени делови)

трпезом и светим моштима светих украси и утврди, пред постављање епископа свакога на своје место.¹²⁶ Током археолошких ископавања у поткупном простору Спасове цркве нађени су уломци мермерних плоча профилисаних рубова од бочних страна једног сандука, као и делови његове базе и поклопца (сл. 111). По могућим мерама тог постоља може се претпоставити да је он служио као часна трпеза. На основу профилације закључује се да то није часна трпеза коју је осветио архиепископ Сава Први, већ нека познија.

Најважнији део литургијског намештаја била је олтарска преграда и њу су мраморници одмах потом исклесали. Она је морала бити завршена до свечане литургије одржане поводом државно-црквеног сабора на Спасовдан 1221. године, када је архиепископ Сава Први обзнанио *Синодик љавославља* и, по Теодосију, крунисао Стефана Првовенчаног.¹²⁷

Од олтарске преграде уобличене по замисли светог Саве нађени су неки делови који су још били *in situ*, а пронађени су и многи секундарно коришћени уломци исклесани од жућкастобелог мермера који су могли бити приписани истом литургијском намештају. Они су били уграђени око олтарске преграде приликом поправки обављених пре сликања фресака у XIV веку, те се могло поуздано закључити да потичу из претходног столећа.¹²⁸ Они и жлебови на оближњем северном пиластру, који је могао бити испитан, пружили су врло битне податке о некадашњој целини олтарске преграде и проскинитарима уз њене бокове. Положај првобитне олтарске преграде утврђен је по трагу у плочнику, а могла је бити одређена и висина најнижег појаса. На основу тих података, као и на основу сазнања о структури олтарске преграде у Немањиној задужбини у Студеници¹²⁹ и старијих преграда у византијским храмовима из XI и XII столећа, могао се стећи суд о могућој целини одговарајућег намештаја у Жичи.¹³⁰ Био је познат основни облик тадашњих преграда, које су се састојале од колонаде

Сл. 112. Део мермерне плоче из Жиче (цртеж М. Валићковића)

између чијих су ступчића у доњем појасу стајале парпетне усправне плоче, сем на пролазу, док су у горњем делу колонете с капителима носиле горњу греду – космитис, епистилион. За сазнања о некадашњој целини олтарске преграде Спасове цркве из времена светог Саве од особите важности била је профилисана плоча коју је М. Валтровић нашао у дворишту Жиче и, с још неким уломцима, нацртао и премерио верујући да потиче са иконостаса (сл. 112).¹³¹ Није пропустио да наведе за неке уломке да су од шареног камена, а за поменућу плочу, која ме-рама и обрадом рубова одговара парпетној плочи тог дела цркве, да је од белог мермера. Током недавних истраживања у Спасовој цркви та је плоча идентификована као део првобитне олтарске преграде на основу тога што има облик и профилацију

126 Теодосије, *Жичија*, 204.

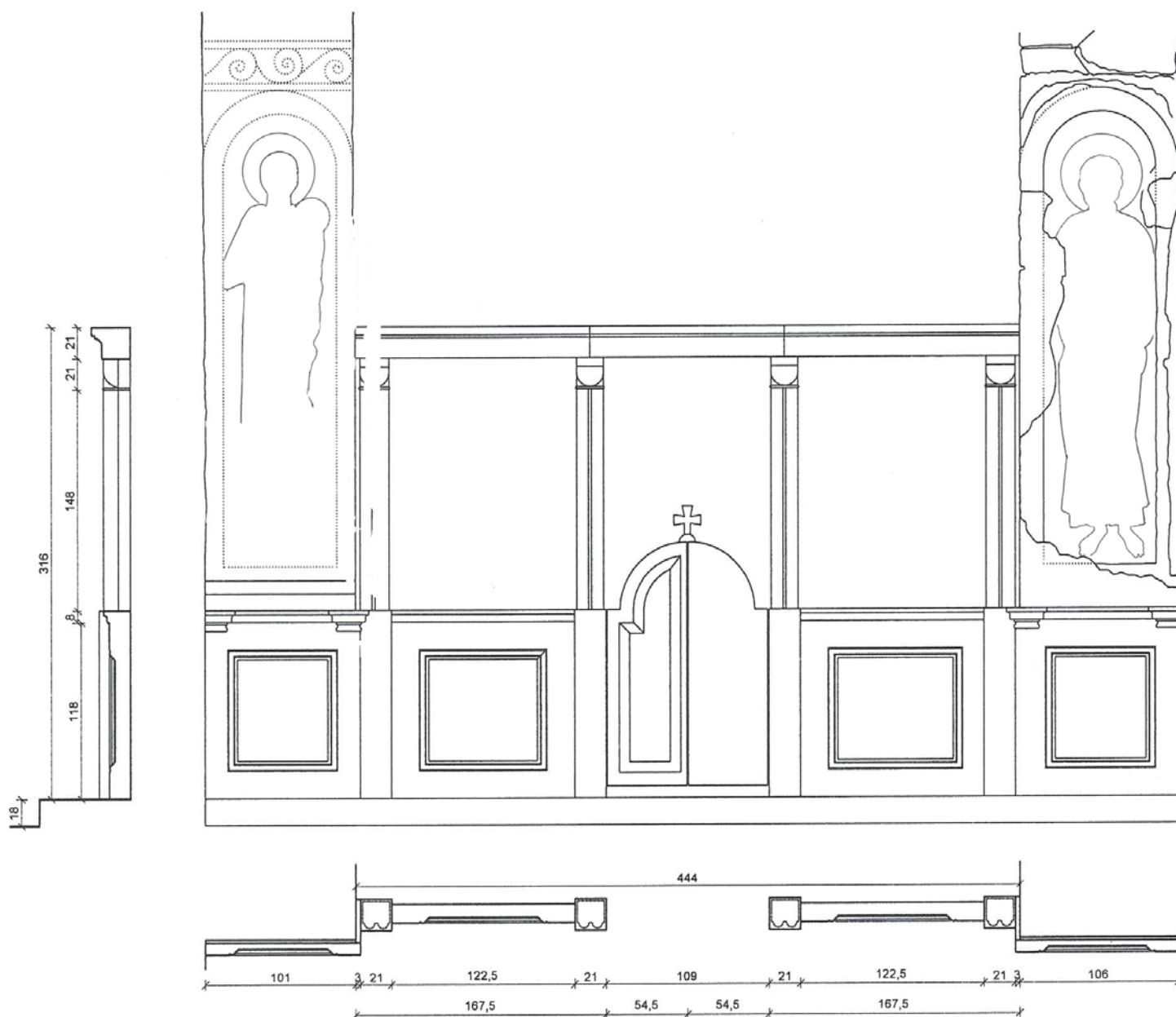
127 Тада је вероватно Стефанов син Радослав устоличен за намесника или заступника првовенчаног краља, крунисаног круном папе Хонорија III 1217. године, уп. С. Ђирковић, *Срби у средњем веку*, Београд 1995, 56.

128 О том питању, опширније, в. Чанак-Медић, *Дело мраморника*, 114.

129 Уп. О. Кандић, *Облик камене олтарске преграде Богородичине цркве у Студеници*, у: *Студеница и византијска уметност*, сл. 7.

130 Уп. Чанак-Медић, *Дело мраморника*, 118, 110, где је изложен развој олтарских преграда и наведена старија литература о томе у нап. 13 и 14.

131 *Говор којим је изасланик Српског ученог друштва Михаило Валићковић отворио IV излог снимака архитектонских, живописних и скулптурних 1. маја 1877. године*, Гласник СУД 44 (1878) 250.

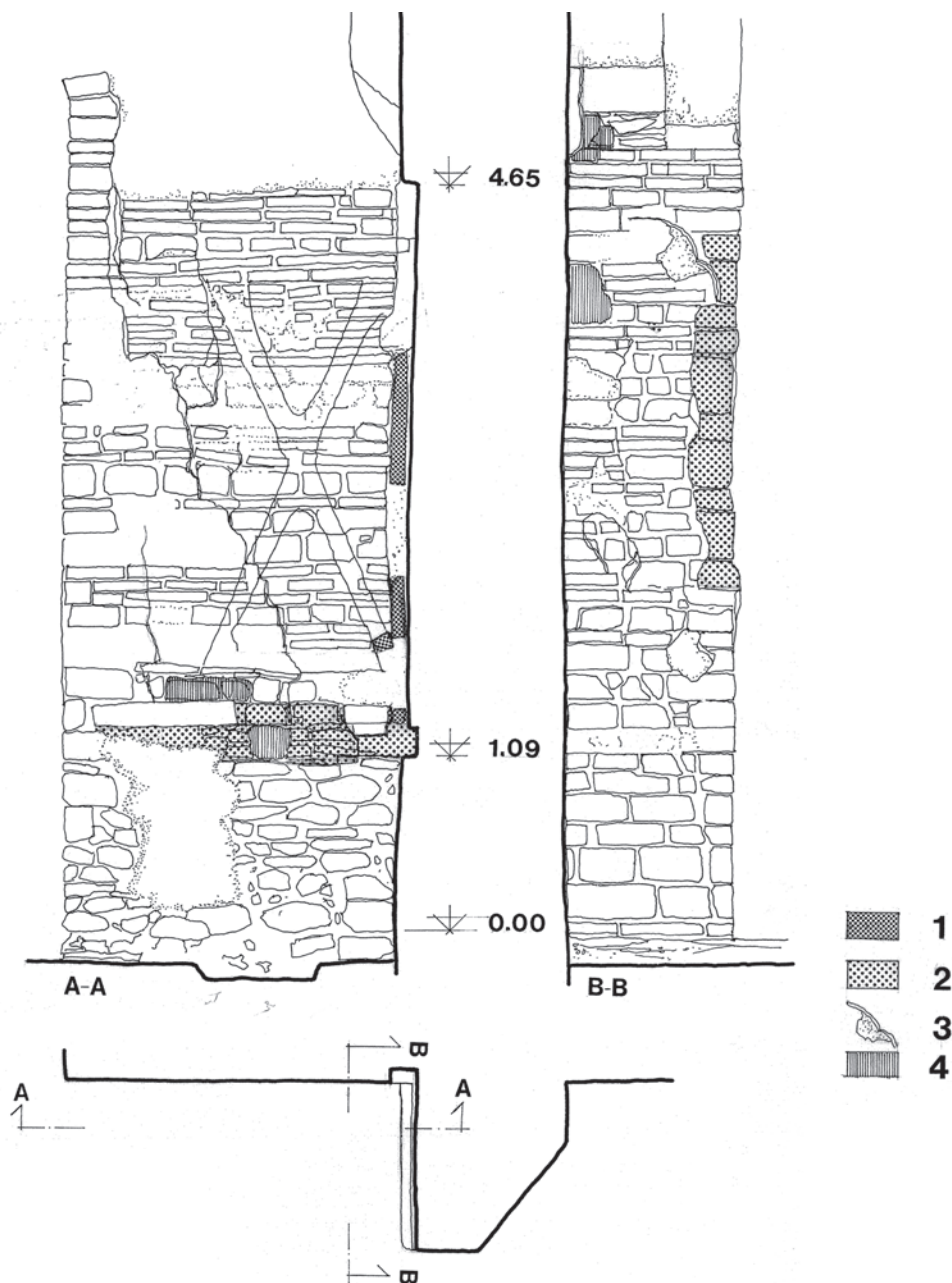
Сл. 113. Олтарска преграда изведена на основу студијске реконструкције првобитне преграде

својствене раним рашким олтарским преградама, као и на основу поменутих уломака исклесаних од исте врсте камена, поуздано датованих у XIII столеће. Та је плоча утицала на решење доњег појаса олтарске преграде. За реконструкцију преосталог дела преграде и њене поделе одлучујући значај имао је податак о постојању пастофорија у време када је преграда подизана. Из те околности уследио је закључак да су на прегради већ тада постојале само двери у средишту, док се број интерколумнија могао одредити према истодобним и старијим олтарским преградама. Када је реч о рашким црквама старијим од жичке, података има само о олтарској прегради у Богородичиној цркви у Студеници. Тамо је са сваке стране двери постојала једна интерколумнија. Поменутој прегради прикључују

се бројне старије олтарске преграде са истом поделом из грчких цркава и светогорских католикона. На свим сачуваним преградама у грчким црквама из XII и XIII столећа, као и на најстаријим сачуваним примерцима из средњовизантијског раздобља, оним што стоје пред средњим олтарским простором Светог Луке и Богородичине цркве у Фокиди, с почетка XI века,¹³² са сваке стране двери постоји једна интерколумнија.

На основу откривених остатака жичке олтарске преграде из времена светог Саве и података које о том црквеном намештају пружају рашке и византијске богомоље она је могла бити замишљена у целини. Према висини зиданог сокла на бочним пиластри-

132 Уп. Mango, *Architettura bizantina*, 219–222, fig. 234–243.

Сл. 114. Северни илацинар и део северног бочног зида цркве уз олићарску преграду са обележеним ироменама (1. остаци црвеног фреско-малтера; 2. ирезидано или доиуњено ире сликања фресака иочейком XIV века; 3. итраг оквира ироскинићара из XIV столећа; 4. иойравке из ипреће деценије XX века)

ма, с којима су се равнале парапетне плоче, утврђено је да је висина доњег појаса преграде износила 1,24 m. Подела преграде по ширини одређена је после одбитка 1,09 m за двери.¹³³ Остатак је подељен на два дела и тиме је са сваке стране добијена по једна интерколумнија ширине 1,25 m. У даљем поступку истраживања целине преграде проучена је могућа композицијска схема коришћена као подлога за пројектовање њеног познатог доњег појаса, а после тога су ти подаци искоришћени за одређивање горњег дела, чији мате-

ријални остаци не постоје, те је тим путем одређена укупна висина преграде од 3,16 m (сл. 113).

У интерколумнијама олтарских преграда у рашким областима доста су се дуго налазиле завесе. Када је реч о византијским црквама, значајно је сведочење патријарха Никифора (792–828), који, уз изношење податка о томе да је слободан простор између колонета затваран завесама, допуњује сазнања о олтарским преградама у то време наводећи да су на завесама постојале уткане представе животиња и чудовишта.¹³⁴ Такве олтарске преграде врло су рано допуњаване свечаним иконама у проскинитарима смештеним уз њихове бокове. Најстарији податак о проскинитарима с бочним свечаним иконама поти-

¹³³ Ширину двери одређена је према мерама истог тог дела на сачуваним олтарским преградама у српским средњовековним црквама; у Студеници је ширина двери, рачунајући према горњем распону међу колонетама, износила 1,06 m, у Светом Димитрију у Пећи 1,04 m, а у Дечанима 1,05 m.

¹³⁴ Уп. Бабић, *О живописном украсу олићарских преграда*, 8.

Сл. 115. Идеална реконструкција проскинитара – киворијума

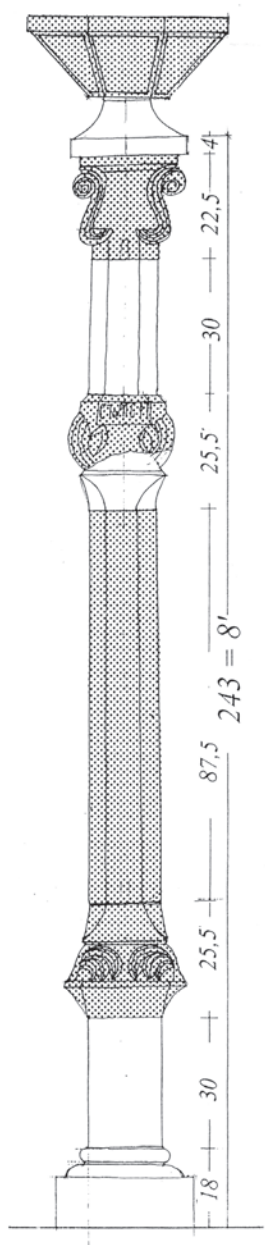
че из X века; постојали су у то време у цркви у Никеји и у Протатону на Светој гори.¹³⁵ Исти смисао имају свечане иконе у Спасовој цркви насликане у XIV веку на челу источних поткуполних пиластара. Оне су замениле пређашње проскинитаре у облику прислоњених кивориона. Тај сложени и јединствени литургијски намештај реконструисан је на основу трагова видних на челу пиластра и на бочном северном зиду поткуполног простора, чија је унутрашња страна могла бити испитана.¹³⁶ Утврђено је да су уз чеони део постојали камени оквири; од њих је у углу

остало дубоко усправно удубљење које се спуштало од висине од 4,6 m до места где је био завршни венац над парапетним плочама олтарске преграде. То је удубљење попуњено пре сликања фресака у XIV веку (сл. 114). За сагледавање целине намештаја уз куполне пиластре нарочиту важност имале су друге оближње шупљине, зазидане, исто тако, почетком XIV столећа. Посебно је значајна шупљина на бочном зиду у висини завршног венца на соклу пиластра, која се пружа према западу у дужини од око 120 cm. По њој се видело да се венац с прочеља пиластра окретао и продужавао и на бочни зид, где је чинио целину с не-

¹³⁵ Истѡ, 14.

¹³⁶ Та испитивања била су могућа када је скинута фреска с представом Богородице са чела пиластра, као и представе Саве Освећеног и светог Георгија са северног зида.

За њихово место в. Живковић, *Жича*; уп. Чанак-Медић, *Дело мраморника*, 117.

Сл. 116. Пасхални свећњак (сивим су обележени познати делови)

ким посебним намештајем.¹³⁷ Он је обухватао и веома свечану икону, постављену уз северни зид, или, што је вероватније, поље покривено плочама у техници *opus sectile*. Од тога су остала два унакрсна жлеба, спојена одозго и одоздо с водоравним жлебовима. Они су такође попуњавани почетком XIV века, али уломцима од првобитне олтарске преграде, а међу њима је био и део стабла стубића пречника 17–18 cm. Таква подлога није била потребна за сликање фреске. Зато изгледа вероватније да је на том месту постојала представа у мозаику или је ту била поменута камена облога, док је представа светог Саве Освећеног премештена у суседно поље.

137 За тај намештај, подробније описан, в. Чанак-Медић, Дело мраморника, 117.

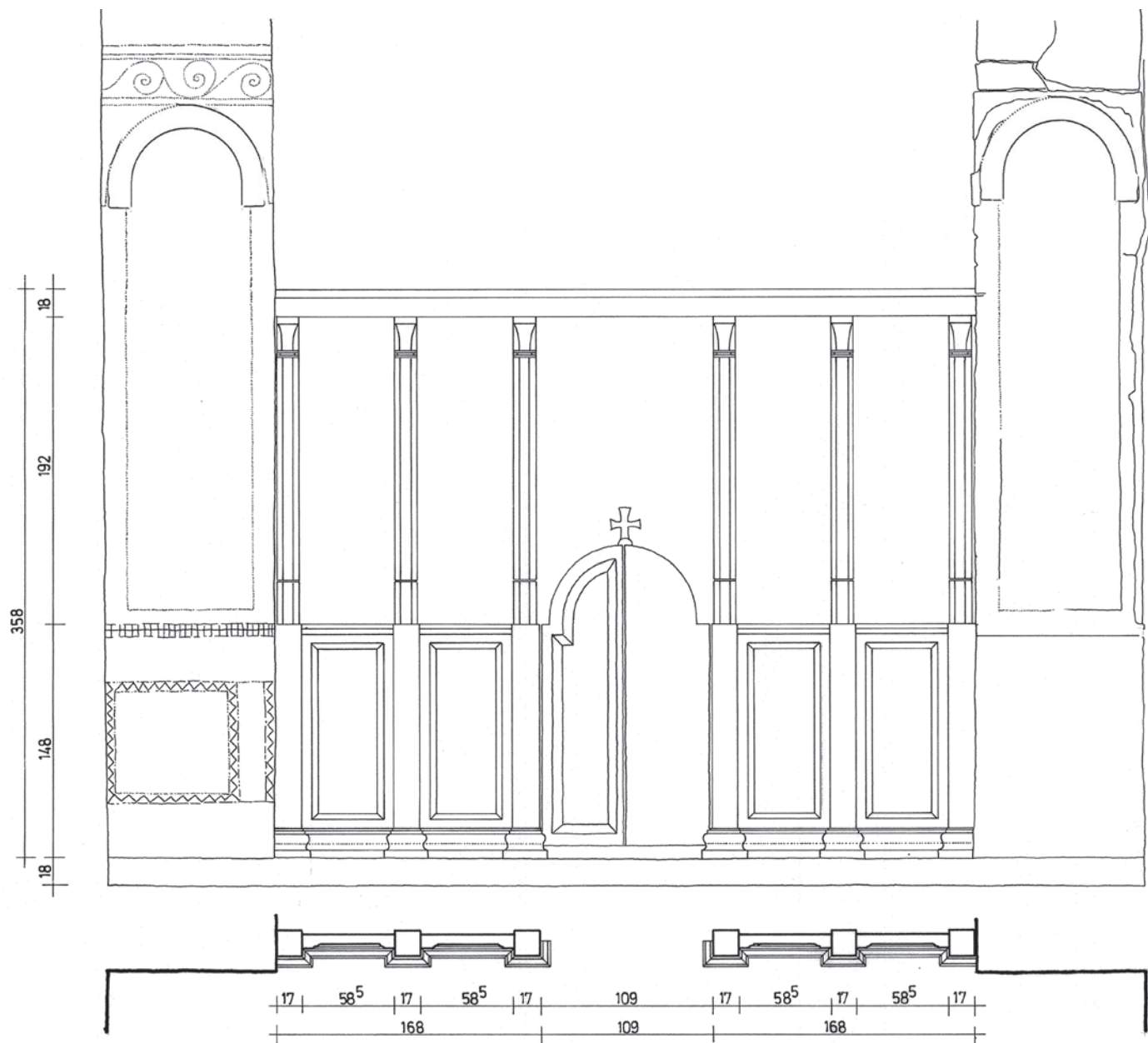
Податак о венцу над парапетним плочама који се окретао и који је био уграђен у северни зид поткуполног простора указао је на то да су у Светом Спасу првобитно постојали просторно конциповани проскинитари дубине веће од 1,20 m. Пошто би они толико излазили упоље, наметнула се мисао да су имали облик кивориона са слободним стубовима на спољној страни и да нађени уломак стубића пречника 17–18 cm потиче од њих.

Познати облик проскинитара у византијским црквама и у Богородичиној цркви у Студеници сведочи о томе да они исходе из старијих конструкција у виду балдахина, подизаних у црквама ради излагања реликвија или нарочито поштованих икона.¹³⁸ Њихову структуру у сажетом облику понављају познати проскинитари постављани уза зид. Они се састоје од усправних слободних или приљубљених колонета с базама на конзолама или само на ширем венцу у висини горње ивице парапетних плоча и, при врху, с капителима који носе завршни елемент. Он је имао изглед архиволте правилног полукружног облика или у виду тролиста. Ако је у Жичи оквир проскинитара на чеоној страни пиластара из XIV века одраз сећања на претходни камени намештај, онда су архиволте при врху кивориона биле у облику тролиста и одозго завршене равно (сл. 115). Такви просторни проскинитари били су ретки, али један из XI века постоји у цркви Каливија Кувари на Атици и састављен је од рановизантијских спилија.¹³⁹ На основу тог примера сме се претпоставити да су били бројнији. У Жичи су били неопходни ради повременог излагања многих реликвија и свечачких моштију, чије је место могло бити под киворионима уз олтарску преграду.

Олтарска преграда и проскинитари кивориони уз њене бокове чинили су унутрашњост Спасове цркве врло раскошном. Томе су доприносили и други проскинитари, стасидије и свечани тронове, који су свакако постојали, али њихови остаци нису сачувани. У литургијске камене предмете који су доприносили свечаном дејству црквених обреда спадали су и свећњаци. Најраскошнији је био пасхални свећњак, реконструисан на основу познатих уломака. Део тог свећњака, уграђен секундарно, уместо колонете, у северну бифору параклиса у кули, подстаклао је разматрање питања о његовом пореклу и могућем литургијском намештају којем је припадао. Тај комад био је ту уграђен током рестаураторских радова започетих

138 О том питању, са старијом литературом, в. исто, 122–124; Чанак-Медић, Жичка Спасова црква, 177, сл. 5.

139 А. Орландос, *Ναοὶ τῶν Καλυβίων Κουβαρά*, Ἀθηνᾶ 35 (1923) 166–168, сл. 1.

Сл. 117. Претпостављена олтарска преграда изграђена крајем XIII или почетком XIV века

1925. године, пошто је извађен из средишта олтарског прозора, где му такође није било првобитно место. Тамо је био висок колико и прозор (2,31 m), али се видело да је горњи део колонете одвојен комад. При врху је имао капител, препознат на основу фотографије као примерак који је доцније нашао и описао Ђ. Бошковић.¹⁴⁰ Део уграђен уместо колонете у северну бифору куле био је кључан за закључак о целини којој је припадао јер је на својој главици показивао да је она повезивала два стабла, од којих је једно било квадратног облика, а друго осмострано. Одговарајућа осмострана колонета сачувана је у дужини од 87,5 cm у склопу секундарно коришћеног дела, спојена с ме-

ђучланом, али не на првобитном месту. На основу анализе тог комада и још неких који су могли бити приписани истој целини, а који су нађени и описани раније у Жичи, реконструисан је свећњак висине 2,43 m (сл. 116).¹⁴¹ Изнад капитела смештеног при врху замишљен је раније члан с лежиштем за једну свећу, али постоји могућност да је уместо претпостављеног завршног дела тој целини припадала закошена осмострана плоча на чијој су полеђини исклесани разни флорални мотиви и двоглави орлови. Свакако је стајала високо да би доња, украшена страна била видна, те одговара за завршну плочу високог свећњака. На њеном горњем ободу могла су постојати удубљења за дванаест свећа, док се у средишту могло налазити удубљење за велику свећу која је симболи-

140 На фотографији је приказан изглед колонете с капителом у олтарском прозору, уп. Чанак-Медић, *Светиљке и првобитни њасхални обреди*, сл. 5. Тај капител Ђ. Бошковић нашао је одвојено, уп. Кашанин, Бошковић, Мијовић, *Жича*, цртеж на стр. 81, под h.

141 За подробен опис свих делова и трагова на њима в. Чанак-Медић, *Светиљке и првобитни њасхални обреди*, 229, 230.

зовала Христа, као на неким сачуваним пасхалним свећњацима.¹⁴²

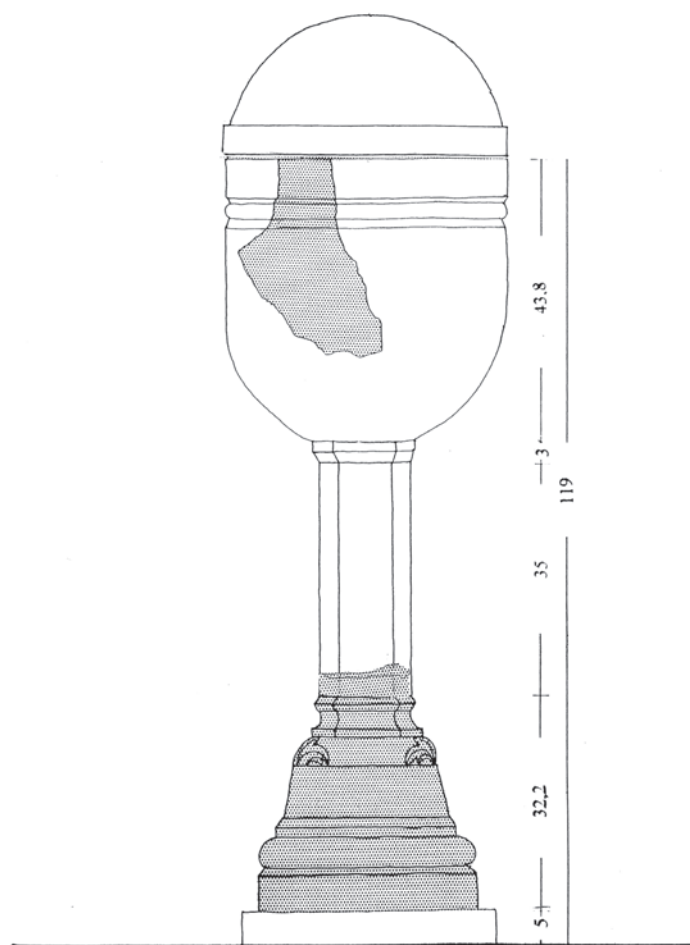
Ослонац у одређивању некадашње целине свећњака били су високи пасхални свећњаци у црквама у средњој Италији из XII и XIII века. Неки од њих имају стабло стуба с више међучланова, а најчешће се завршавају капителима.¹⁴³ Служили су за обред паљења пасхалне свеће, који је познат из ранохришћанског доба и који води порекло од много старијих јеврејских обичаја. Они су потврђени старим литерарним делима која се односе на слављење воштанице, обичај с којим је доцније повезан обред паљења мноштва свећа у пасхалној ноћи.¹⁴⁴ С тим обредом рано је повезан и обичај паљења светог огња на Христовом гробу на Велику суботу, после чега је огањ разношен по свим храмовима и домовима у Палестини. Сазнање о томе, као и околност да у Дечанима постоји пасхални свећњак и да је из тамошњег католикона разношена света ватра по кућама, све до удаљених црногорских домова,¹⁴⁵ навело је на мисао да је тај обред прво био уведен у Спасовом дому у Жичи. Ова претпоставка ослања се у првом реду на то што у Жичи постоји високи пасхални свећњак за који је, по стилским обележјима клесаног украса на међучлановима и капителу, могло бити утврђено да потиче из тридесетих година XIII века.¹⁴⁶

Тај свечани литургијски намештај страдао је с тадашњом олтарском преградом кад и Спасова црква, крајем XIII века, што се закључује по њиховим уломцима уграђеним у шупљине на зидовима пре сликања фресака у XIV столећу. Постоји стога основа за закључак да је током обнове која је уследила исклесана и постављена нова олтарска преграда. Њој су могли припадати уломци од шареног камена које је видео и описао М. Валтровић. По профилацији и мерама видело се да су они, иако су од истог камена, припадали различитим целинама. Једна вр-

ста уломака приписана је подножју нове олтарске преграде јер исто профилисана подножја постоје у склопу олтарских преграда католикона манастира Дечана. Уломци горњег дела нове преграде нису нађени. Једино се могло поуздано утврдити да је она имала само једне двери у средишту. Постоје показатељи да је, у целини или у деловима, постојала у Спасовој цркви све до обнове започете 1856. године. Када је Жичу обишао Јоаким Вујић, једна стара олтарска преграда још је стајала у главној цркви.¹⁴⁷ Ипак, целина нове жичке олтарске преграде могла се замислити само на основу структуре и поделе тадашњих истоврсних камених преграда, међу којима су, поред дечанских, још и преграде у Светом Димитрију и Богородичиној цркви у Пећкој патријаршији. Њима су својствене краће интерколумније и, отуда, већи број колонета, носача горње греде.¹⁴⁸ Уз ослањање на те примере замишљена је целина позније олтарске преграде у Спасовој цркви (сл. 117).

147 Вујић, *Пућешесџвије*, 182, где је забележено да је она имала само једне двери у средишту.

148 Чанак-Медић, *XIII век II*, сл. 105, 107; иста, *Манастир Дечани. Саборна црква. Архитектура*, Београд 2007, сл. 79.

Сл. 118. Суд за освећену воду (сивим су обележени нађени делови)

142 Претпоставку о другачијем завршном члану пасхалног свећњака подстакло је мишљење О. Кандић да је осмо-страна плоча коју познајемо по цртежу Ф. Каница и његовом запису да је припадала крстионици погрешно атрибуирана и да потиче с неког свећњака, уп. Kandić, *Fonts for the Blessing of the Waters*, 66.

143 Уп. Чанак-Медић, *Светиљке и њрвобийни ѓасхални обреди*, 232, где су наведени и описани италијански примерци, као и обреди одржавани на Велику суботу, са читањем текстова и певањем песама са свитка *Exultet*.

144 По неким старијим писцима, мноштво свећа паљено је на Велики петак, а по Јевсевију у пасхалној ноћи, што се одржало до данашњих дана, уп. Чанак-Медић, *Светиљке и њрвобийни ѓасхални обреди*, 232, 233, где су наведени извори.

145 Уп. *истио*, 234 и нап. 49, где је старија литература о томе.

146 *Истио*, 230.

Тада су пређашње киворијуме проскинитаре замениле сликане представе Христа и Богородице на западној страни источних пиластара.

У Спасовој цркви постојао је још један свећњак од истог црвенкастог мермера с белим жилама, што се закључује по нађеним уломцима осмоугаоних колонета од таквог градива. Пречници нађених комада износе 9,5 cm и 10,5 cm, али је ипак могуће да су они припадали истом стубићу јер су се стабла таквих стубића најчешће ширила одозго наниже. Судећи по мерама уломака, они нису припадали претпостављеној познијој олтарској прегради, а врста камена од којег су исклесани говори да не потичу ни с неке бифоре. Зато је готово извесно да су били део стабла свећњака које се одоздо навише сужавало. Камени свећњак којем су могли припадати свакако је имао масивну базу, а на стаблу међучланове и одозго равну завршну плочу, као познати млађи примерци свећњака, који свакако понављају облике средњовековних. Тај жички свећњак вероватно је стајао поред гроба уз северни зид унутрашње припрате Спасове цркве, чији су сандук, горња плоча и постоље били исклесани од исте врсте камена.

У жичкој Спасовој цркви, као и у свим српским средњовековним црквама, постојао је камени суд за освећену воду. Он је био важан литургијски намештај. Првобитни суд, постављен у време архиепископа Саве Првог, делом је познат благодарећи налазу дела рецепијента и раније уочених делова његовог постоља и стабла стубића над њим. Имао је дубоку чашу јајастог облика, поклопац и постоље са стубићем осмоугаоног пресека (сл. 118). На основу нађеног дела рецепијента могло се израчунати да је његов пречник износио око четрдесет четири сантиметра, а масивна база коју је Ф. Каниц видео и приписао крстионици (сл. 119) својим романичким стилским обележјима одговара постољу првобитног суда за освећену воду. Његово место било је у трему пред јужним параклисом можда од почетка, а свакако у XIV веку.

Свечани чин освећења воде обављан је уочи Богојављења, када су у Жичи изношене у спољну припрату и светачке мошти ради поклоњења. Освећена вода која се чува у каменом суду има велики литургијски значај јер се верује да поседује нарочиту моћ и да служи за очишћење душе и тела и одагнавање свих зала.¹⁴⁹ Према врло раним прописима, посуда у којој се чувала освећена вода морала је имати по-

клопац.¹⁵⁰ Зато се може претпоставити да је он постојао и у Жичи, иако нису сачувани његови остаци, а облик му се може замислити на основу готово исто обликованих поклопаца на свим сачуваним истоврсним посудама у српским средњовековним црквама.¹⁵¹

У свакој источнохришћанској цркви, а нарочито у катедралним храмовима, какав је био Спасов дом, посебан литургијски значај имало је вештачко осветљење. Пружале су га безбројне светиљке, распоређене по разним деловима цркве. О светиљкама у цариградској Светој Софији постоји рано сведочење Павла Силенцијарија. Према њему и другим изворима, цар Јустинијан даровао је Светој Софији две стотине светиљки тешких четрдесет литри и шест хиљада златних поликандила,¹⁵² што је вероватно преувеличавање, али ипак пружа слику о богатству вештачког осветљења у најславнијој источнохришћанској цркви. Она је остала дуго узор многим локалним катедралним храмовима и зато је њен пример основа и за претпоставку о могућем првобитном осветљењу у жичком Спасовом дому.

У хијерархији светла најважније је било, као и код природног светла, оно што допире из куполе. То је остваривано помоћу полијелеја постављаних, почев од Свете Софије, у готово свим православним храмовима. Силенцијарије је цариградски полијелеј видео као круну од поликандила коју носе ланци обешени о камени венац куполе. Полијелеј тог типа постојао је и у Жичи, што је претпостављено на основу једног медаљона с представом двоглавог орла који се чува у Народном музеју у Београду.¹⁵³ Полијелеји из српских средњовековних цркава састојали су се од кола, хороса, и ланаца окачених о куке у дну куполе, као у Светој Софији. Сам хорос састојао се од пречки и медаљона или су међучланови били у облику крста. Носио је на горњем рубу свеће, а одоздо окачене иконе и кандила. Тако је био конципован и полијелеј Спасове цркве, свакако по угледу на полијелеје светогорских католикона, који су још постојали у XVIII веку, када их је видео и описао Владимир Григорович Барски, сматрајући их врхунцем тамошњег црквеног украса. За подробнију замисао о могућем саставу и украсу жичког полијелеја може се узети опис тог дела црквено-литургијског намештаја

150 *Исѡо*, 62.

151 Уп. табеларни преглед познатих посуда за освећену воду у српским средњовековним црквама, *исѡо*, 75, т. II.

152 Уп. Mango, *The Art of the Byzantine Empire*, 100.

153 Д. Тодоровић, *Полијелеј у Марковом манастиру*, Зограф 9 (1978), нап. 2.

149 О значају освећене воде, опширније, в. Kandić, *Fonts for the Blessing of the Waters*, 61.

у католикону Лавре који је дао Барски. За његов хорос он каже да је израђен „с прорезима у виду преплета разних фино изрезаних цветова, птица и животиња, често прекидан с ливеним двоглавим орловима и неким круговима“.¹⁵⁴

Поред полијелеја, у жичкој цркви постојале су још неке светиљке. Пред свечаним иконама у проскинитарима непрекидно су горела кандила, а у олтарском простору и протезису воштанице. Неке од тих светиљки нису се никада гасиле. Упаљене воштанице и кандила били су, исто тако, распоређени и по другим деловима храма: стајали су код сталка за празничну икону, код гроба архиепископа Јевстатија Првог и другде. Кандилима су осветљаване представе нарочито поштованих светитеља, а воштанице су паљене и приликом појединих обреда у литургији, као, на пример, за време читања делова из јеванђеља, док се упаљена воштаница с јеванђељем носи у малом входу и при неким другим обредима.¹⁵⁵ Они имају сложено преносно значење.

У жичкој Спасовој цркви, поред кандила у проскинитарима киворионима, пред олтарском преградом и у интерколумнијама, окачених на горњу греду, космитис, она су без прекида била упаљена и у две малене нише на бочним странама пред олтарском преградом. Тако је пред њом било упаљено седам светиљки, а у цркви их је вероватно укупно било двадесет четири, као у многим источнохришћанским храмовима, зато што је тај број имао сложено преносно значење.¹⁵⁶

Тако су полијелеј са упаљеним великим бројем воштаница и светиљке у другим деловима храма доприносили свечаном и раскошном дејству његовог унутрашњег простора, наглашавајући уједно његове најсветије делове и најважније насликане ликове и призоре.

НАДГРОБНА ОБЕЛЕЖЈА

Сви рани пописивачи српских старина који су обишли Жичу једнако су забележили да уз северни зид Спасове цркве постоји надгробно обележје с плочом поклопницом, али су се тумачења о томе

коме је оно било намењено међусобно разликовала. Прво се веровало да је ту сахрањен Стефан Прво-венчани или његов унук, што је тек на основу сведочења архиепископа Данила Другог могло бити исправљено, па је претпостављено да је ту био сахрањен архиепископ Јевстатије Први (†1286). То је постало извесно на основу исхода археолошких истраживања којима је утврђено да доњи слој гроба нађеног на том месту потиче с краја XIII века.¹⁵⁷ Поклопац саркофага с тог места, за који је већ Д. Давидовић забележио да је без натписа, али да је на њему исклесан крст,¹⁵⁸ рано је уклоњен из цркве. Када је Ф. Каниц други пут боравио у Жичи, после радова на обнови Спасове цркве коју је предузео владика Јоаникије Нешковић, он је нашао један поклопац у шуту у дворишту; на њему је био исклесан исти крст на степенастом постољу, као и крсна слова уз њега, а у подножју крста шестолатични цвет (сл. 119).¹⁵⁹ Доцније су М. Валтровић и Д. Ми-лутиновић тамо видели делове још два поклопца, оба са исклесаним крстом на горњем водоравном делу. На основу тих уломака било је познато да су у Спасовој цркви постојала три архијерејска надгробна обележја.

Међу путописцима што су видели надгробна обележја уз северни зид храма *in situ* био је Д. Давидовић, који је забележио да је та гробница „без натписа с плочом, на којој је крст изрезан, подобан крсту на камену високог Стефана“. Није поменуо крсна слова која су постојала на плочи што ју је Каниц приписао гробу у који је краљ Радослав пренео посмртне остатке „свог деде Стефана Немање“, мислећи, изгледа, на исто надгробно обележје.

Међу комадима који су могли бити приписани неком од три архијерејска надгробна обележја били су и уломци постоља саркофага исклесани од црвенкастог полумермера с белим жилама у два слоја, од којих је горњи профилисан. Нађени су и делови камених свећњака од истог камена, па су и они могли бити приписани некој од гробних целина. На основу тих уломака утврђено је да је бар једно надгробно обележје било исклесано од истог ружича-стог камена, а можда су таква била и два саркофага. Претпостављено је да је од тог градива био изведен псеудосаркофаг архиепископа Јевстатија Првог и да је његову поклопницу чинила већа од плоча које је видео Валтровић јер се за њу по једном равном рубу могло утврдити да је стајала положена уз северни зид храма, а на њој нема ни исклесаних неких словних

154 О опису код В. Григоровича Барског в. *истио*, 36, где је у нап. 27 наведено дело из којег је преузет цитат. О томе в. Д. Тодоровић, *Налази из старе солунске ливнице*, Хиландарски зборник 8 (1990) 99–124, где су наведени и многи примери уломака полијелеја и њиховог раскошног украса.

155 О улози упаљених свећа у литургији в. Чанак-Медић, *Светиљке и њихови пасхални обреди*, 226, 227.

156 *Истио*, 227, где је наведена и одговарајућа старија литература.

157 Минић, *Археолошки њодаци*, 231, 232.

158 Давидовић, *Жича*, 13.

159 Kanitz, *Serbien*, 167.

Сл. 119. Надгробна плоча (а), посудице суда за освећену воду (б) и завршна плоча свећњака (с), цртеж Ф. Каница

знакова. Додатни аргументи за такву атрибуцију били су и комади профилисаног подножја саркофага од црвенкастог мермера нађени у темељима цркве Светих Теодора. За њих се оправдано помишљало да су донети из Спасове цркве после тамошњих великих разарања крајем XIII века. Овоме је прикључен и податак који доноси архиепископ Данило II о томе да гроб архиепископа Јевстатија није било лепо видети у таквом немиру после тих разарања. На основу ових претпоставки такво надгробно обележје и изведено је уз северни зид.

Током даљих проучавања тих надгробних обележја изнета је претпоставка да је над псеудосаркофагом Јевстатија Првог била поклопница коју је поменуо Каниц.¹⁶⁰ Та су истраживања допуњена идентификацијом друге две поклопнице као делава надгробних обележја архиепископа Јевстатија

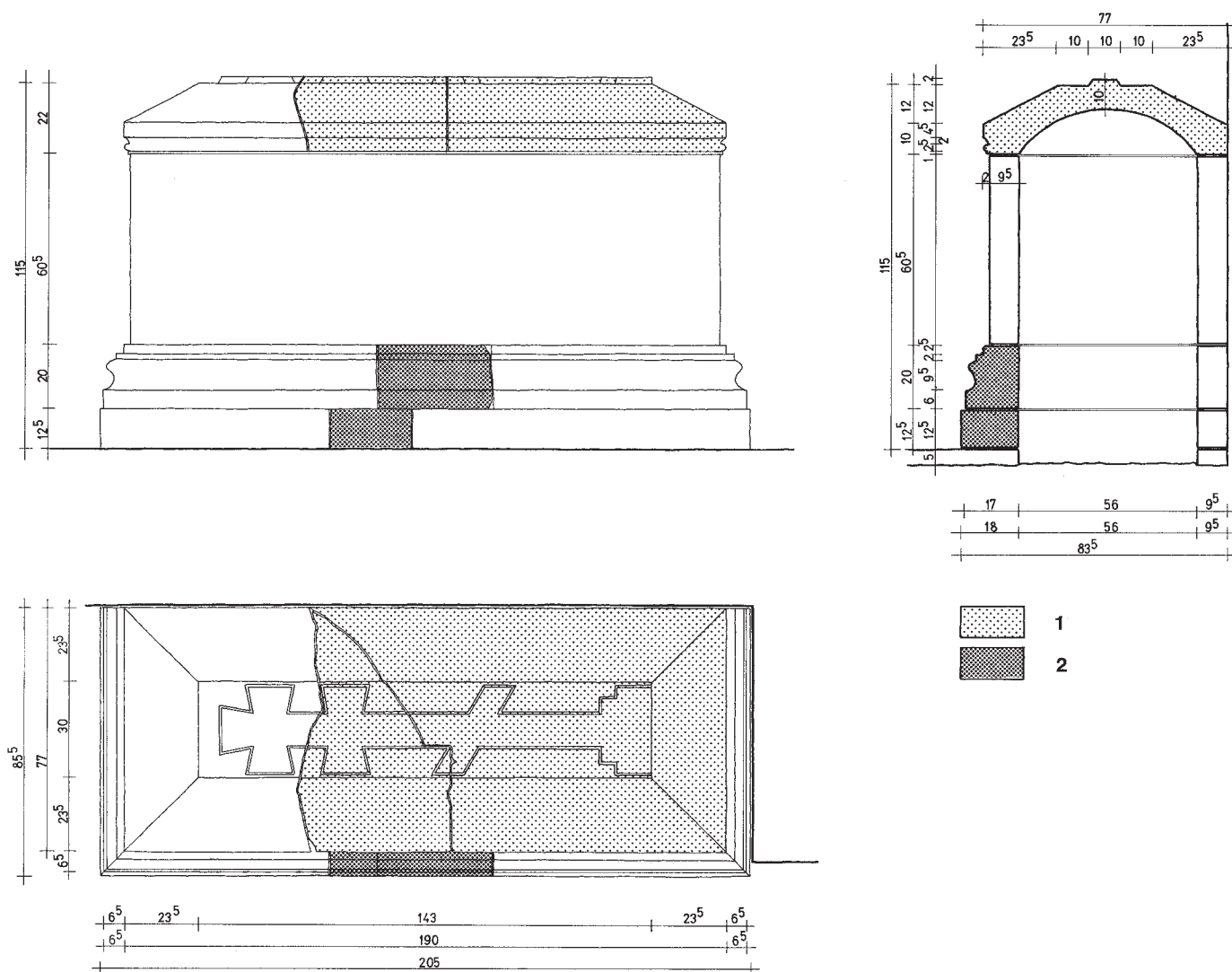
Другог и архиепископа Саве III, с претпоставком да су она стајала у бочним деловима западних травеја спољне припрате.¹⁶¹

ПОРЕКЛО ПРОСТОРНЕ ЗАМИСЛИ

Развијена схема простора Дома Спасовог поступно је изграђивана, уз подстицаје из различитих уметничких средина. Основни облик храма чине олтарски простор на источној страни и брод наоса подељен на три травеја, од којих је средњи квадратне основе, а над њим је подигнута купола. То је такозвана једнобродна куполна црква у облику сажетог уписаног крста, која води порекло од византијских цркава уписаног крста. Овакво просторно решење било је врло распрострањено у XI и XII веку и његово се постојање поклапа с

160 Д. Поповић, *Цвјетна симболика*, 76–79.

161 Опширно о томе, са аргументацијом, в. у тексту Д. Поповић, одељак *Гробови црквених ђоглавара*.

Сл. 120. Саркофаг у североисточном углу некадашње унутрашње приграде (1. делови обновљени на основу цртежа и мерења М. Валировића; 2. нађени комади постоља)

временом примене типа цркава грчког уписаног крста. По тој сажетој схеми грађени су храмови на византијском подручју и у областима на које се ширио утицај византијске црквене архитектуре. Појављује се у неким областима Грчке, Бугарске, на Кипру, Криту, у неким деловима источнојадранског простора и у источним областима Италије, тачније у Апулији.¹⁶² Проучавањем тог типа црквених грађевина дошло

се до сазнања да је у Средоземљу постојао широк јединствени културни круг, у који су била укључена поменута подручја Медитерана, што је подстицало распрострањавање истог типа цркава и његову дуготрајну примену.¹⁶³ При томе су образоване бројне локалне варијанте истог типа једнобродних куполних цркава, које су се увек заснивале на византијској концепцији простора, али им је спољна обрада усклађивана с локалним градитељским токовима.¹⁶⁴ Тај се тип црквених грађевина поступно ширио на континенталне области, а прво на Полимље, подручје где су од дав-

162 О византијским једнобродним црквама уп. Кораћ, *О природи обнове*, 18–20; исти, *Једнобродна црква са куйолом у византијској архитектури XI и XII века*, у: исти, *Између Византије и Запада*, 77–85, са старијом литературом. О једном типу једнобродних црквица на подручју око Барија в. Belli D'Elia, *Alle sorgenti del romanico Puglia*, 234–244. О једнобродним црквама Барија и црквама истог типа на источнојадранском простору в. В. Ј. Ђурић, *Кошорске цркве око 1200. године и њихово порекло*, ЗЛУМС 25 (1989) 1–19, где је и старија литература о њима. О једнобродним куполним црквама у Дубровнику доноси историографију и расправља о њима И. Стевовић, *Једнобродне куйолне цр-*

кве у Дубровнику у време византијске власти, Зограф 21 (1990) 18–29.

163 Belli D'Elia, *Alle sorgenti del romanico Puglia*, 243.

164 Уп. Чанак-Медић, *Архитектура цркве Светог Луке*, 39, 40.

нина биле земље Немањиних предака и сродника¹⁶⁵ и где су једнобродне куполне цркве грађене почев од XI века. Оне се у погледу типолошких одлика везују за традиционалну прероманичку и романичку архитектуру Приморја.¹⁶⁶ Указано је на могућу зависност њиховог просторног решења од надгробне намене неких од њих, на пример Светог Петра у Бијелом Пољу или најстаријег дела Светог Георгија у Будимљи, јер њихови крајњи бочни простори с прислоњеним луковима делују као аркосолијуми чија дужина одговара дужини надгробних плоча. Отуда је њихово просторно решење могло бити доведено у везу с типом једнобродних маузолеја чија је градња била врло распрострањена од Шпаније на западу до Бугарске на истоку и до источнојадранског приморја на југу.¹⁶⁷

Посебну скупину једнобродних куполних цркава у облику сажетог уписаног крста чине Немањине задужбине у Рашкој. Претпоставку да оне потичу од такозване оријенталне једнобродне куполне цркве, пренете у рашку средину преко приморских црквица истог типа, у почетку је заступао Г. Мије.¹⁶⁸ Увиђајући касније да је питање настанка рашке монументалне архитектуре сложеније, он се вратио разматрању њеног порекла и тражио га је у рановизантијском балканском градитељству.¹⁶⁹ Идеја о утицају приморске на рашку архитектуру није ни касније напуштена. Љубо Караман, одличан познавалац прероманичког и романичког градитељства на источнојадранском простору, веровао је да је рашка архитектура XII века настала монументализацијом тамошњих малих једнобродних куполних цркава,¹⁷⁰ његово мишљење било је блиско и Александру Дероку.¹⁷¹ Од њихових се становишта није знатније удаљио ни Војислав Кораћ када је расправљао о пореклу рашке архитектуре, сматрајући да она продужава „традицију једнобродне куполне цркве која је била у

XI и XII веку доста распрострањена на јужном и делу средњег Приморја“.¹⁷² Тиме се, међутим, није могао објаснити настанак рашких црквених грађевина знатних размера и великих ликовних вредности у XII веку.¹⁷³ Пресудну важност за тачније одређивање њиховог порекла има сазнање да су за појаву Светог Николе у Топлици, прве рашке градитељске творевине високог уметничког и архитектонског значаја, заслужни, поред поручиоца, неимари доведени из Цариграда, а не приморски или локални мајстори.¹⁷⁴ Они су остварили дело с просторним и структурним решењем развијенијим него код најнапреднијих медитеранских једнобродних куполних цркава, а за њиховом творевином знатно заостају и истоврсни храмови у Полимљу. Уз једнобродно тело цркве Светог Николе изграђен је развијен троделни олтарски простор, а нарочито је сложена структура његовог поткуполног дела. Уз пиластре што носе попречне и прислоњене лукове изграђена су угаона ојачања на странама уз поткуполни простор и тиме су образовани додатни носачи за куполу. То је куполни систем који Беноа назива органским,¹⁷⁵ а други научници балдахин-системом (сл. 121).¹⁷⁶ Утврђено је да куполни систем Светог Николе води порекло из цариградске архитектуре, а најближу аналогију има у решењу куполног дела тамошње цркве манастира Хоре из прве половине XII века, с тим што је њен куполни систем последица укључивања у организам старије цркве.¹⁷⁷ Рукопис цариградских неимара највише се

165 Уп. С. Ђирковић, *Преци Немањини и њихова постојбина*, у: *Стефан Немања – свети Симеон Мироточиви*, 21–29.

166 Нешковић, *Нека остворена ишћања*, 203.

167 О једнобродним маузолејима, опширније, в. М. Čanak-Medić, *Une variante des églises cruciformes à nef unique dans l'architecture médiévale serbe*, у: XVI. Internationaler Byzantinistenkongress. Akten II/4, Wien 1981–1983, 505 и нап. 12, 13, 14, где је дата старија литература о једнобродним маузолејима.

168 Millet, *L'ancien art serbe*, 44.

169 Исти, *Étude sur les églises de Rascie*, у: *L'art byzantin chez les Slaves I/1*, Paris 1930, 187–188.

170 Lj. Karaman, *Nekoliko zapažanja o srpskoj arhitekturi*, *Anali Historijskog instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku IV–V* (1955–1956) 60–62.

171 А. Дероко, *Монументална и декоративна архитектура у средњовековној Србији*, Београд 1953, 60.

172 Кораћ, *О природи обнове*, 19.

173 На то је указао већ Ј. Нешковић, *Ђурђеви Спиритови*, 131; исти, *Нека остворена ишћања*, 199.

174 B. Vulović, *Crkva Svetog Nikole kod Kuršumlije*, *Zbornik radova Arhitektonskog fakulteta III* (1957) 11; Шупут, *Цариградски извори*, 171–178. С. Ђурчић је чак помишљао да је посреди старија комнинска грађевина, уз коју је Немања доградио само припрату с кулама, уп. S. Čurčić, *Origins of Thirteenth-Century Church Architecture in Serbia*, *Byzantine Studies Conference. Abstract of Papers 2* (1976) 21–22, што је, с више аргумената, изнео у књизи *Architecture in the Balkans*, 492.

175 F. Benoit, *L'Architecture. L'Occident médiéval. Du romain au roman*, Paris 1933, 59–62.

176 M. Rumpler, *Le triomphe de la coupole dans l'architecture byzantine*, Strasbourg 1947; W. Sas-Zaloziechky, *Die byzantinische Baukunst in den Balkanländern und ihre Differenzierung unter abendländischen und islamischen Einwirkungen. Studien zur Kunstgeschichte der Balkanländer*, München 1955, 13–16.

177 Уп. V. Korać, *L'architecture byzantine au XIIIe siècle*, у: *L'art byzantin du XIIIe siècle*, 19; Mango, *Architettura bizantina*, 271, fig. 263. О сличности куполних конструкција цркве Христа Хоре и топличког Светог Николе в. Чанак-Медић, Бошковић, *Архитектура Немањиног доба I*, 28, а о поступности у уобличавању куполног система цркве мана-

испољио у техници грађења топличког Светог Николе, којом је подражавано зидање наизменичним слојевима опеке и камена тако што је сваки други ред опека увучен и покривен малтером. Та техника грађења својствена је комнинској архитектури и примењена је на цариградској цркви манастира Христа Пантеопте (Ески Имарет џамији), на цркви манастира Пантократора и католикону манастира Христа Евергетиса.¹⁷⁸ Још више од сазнања да су цариградски неимари градили топлички храм разумевању изненадне појаве те творевине тако високе уметничке вредности и развијеног просторног и структурног склопа у Рашкој допринела су проучавања његовог градитељског програма и подстицаја да се он у оствареном виду примени.

Ранија проучавања једнобродних маузолеја наводила су на мисао да је просторно решење Светог Николе било зависно од његове првозамишљене надгробне намене.¹⁷⁹ Последњим археолошким истраживањима тог топличког храма утврђено је, наиме, да је јужни параклис – изграђен једновременно с његовим главним делом – био предвиђен за сахрањивање, што је познато по врло брижљиво изграђеној пространој гробници у њему, која, међутим, никада није коришћена.¹⁸⁰ Отуда се наметнула мисао да је Немања, и поред тога што је подигао гробну цркву у Топлици, сахрањен у Студеници зато што је касније, када је проширио области којима је владао и када је дошао на великожупански престо, одлучио да сагради себи нов и велелепнији маузолеј.¹⁸¹

Покренуто питање прве гробне цркве Стефана Немање, оне у Топлици, исцрпно је касније разматрано и допуњено новим доказима о условљености њеног просторног решења предвиђеном гробном наменом. Закључено је да је међу цариградским храмовима топличком Светом Николи најближа средња црква манастира Пантократора, посвећена светом Михаилу и подигнута пре 1136. године. Она је била маузолеј комнинске династије, те је, према манастирском типичу, имала облик *хероона*.¹⁸² То је једнобродна црквена грађевина с пространим једноделним олтарским простором на источној стра-

ни,¹⁸³ који, иако је другачијег просторног решења од истог топличког дела, има необичан спољни облик, с рогљем у средишту, што је поновљено на средњој апсиди у Топлици. Навод у манастирском типичу да је маузолеј династије Комнина својствен *хероон* има нарочиту важност за одређивање градитељског програма јер отвара могућност да су надгробне цркве имале особено просторно решење. То да су оне биле једнопросторне куполне грађевине потврђује и маузолеј цара Константина, који је подигнут уз цркву Светих апостола у Цариграду и чији нам је облик познат иако он више не постоји. Он се, наиме, може замислити на основу цркве Неа Мони на Хиосу, за коју је познато да су се њени градитељи, када су добили одобрење цара Константина Мономаха да могу подражавати неку од цариградских цркава, изузев Свете Софије, определили за то да свој храм уобличи по угледу на малу цркву Светих апостола, то јест на маузолеј цара Константина.¹⁸⁴ Благодарећи тој традицији, могло се по плану католикона манастира на Хиосу закључити да је Константинов маузолеј био грађевина централног плана, с куполом на октогоналној основи и с троделним олтарским простором, чија ширина одговара ширини средишњег дела.¹⁸⁵ Исти тип црквене грађевине био је касније и другде примењиван и од њега потиче и решење троделног олтарског простора топличког Светог Николе, које је у истом облику поновљено и у две позније Немањине задужбине. Поводом првобитне намене Светог Николе у Топлици треба поменути и мишљење Слободана Ђурчића, који сматра да га је саградио цар Манојло Први после борбе са Србима 1154. године како би ту били сахрањени његови војници изгинули у тим биткама,¹⁸⁶ што се свакако није остварило, али се уклапа у тврдњу да је реч о гробној цркви.

У исти ток развоја једнобродних куполних цркава укључују се и студеничка Богородичина црква и, са извесним изменама плана, жички Спасов дом. У склопу развоја њихове просторне замисли следила је појава нове концепције обраде спољашњости, а из ње исходе и стилска обележја фасада Спасове цркве.

Заокрет у начину уобличавања последњих задужбина рашког великог жупана настао је на цркви Светог Георгија у Расу тиме што је она добила спољну одору романичког стила. Њена стилска двојност наговештава нов правац у којем се потом развијала српска архитектура. То је била последица преокре-

стира Хоре в. Ćurčić, *Architecture in the Balkans*, 357, 358, fig. 381.

178 За то питање уп. Шупут, *Цариградски извори*, 172, сл. 3, 4.

179 Чанак-Медић, Бошковић, *Архитектура Немањиног доба* I, 28.

180 М. Ćorović-Ljubinković, *Iskopavanje kompleksa crkve Svetog Nikole kod Kuršumlje*, *Arheološki pregled* 10 (1968) 188–192.

181 Кашанин и др., *Манастир Свугденица*, 73 (М. Чанак-Медић).

182 Шупут, *Цариградски извори*, 175.

183 Уп. Mango, *Architettura bizantina*, 235, fig. 259.

184 *Исѡо*, 219.

185 Уп. Ch. Bouras, *Nea Moni on Chios. History and Architecture*, Athens 1982.

186 Ćurčić, *Architecture in the Balkans*, 452.

та у владарској идеологији и новог схватања српске државности, а повезује се и са стилском двојношћу у уметности Запада, на коју се угледала тадашња рашка архитектура. Та двојност на Западу се испољила тиме што су уметничке творевине остварене у византијском духу нашле место у грађевинама романичког стила. Исто естетско схватање заступано је у градитељству целог источног и западног јадранског простора, а продрло је дубоко на југ, до Сицилије, и на север до Угарске. Пошто су у то време градитељска делатност и многе уметничке гране у Рашкој биле укључене у исти европски ток, градитељство у Рашкој убрзо се од једне гране византијске архитектуре вртоглавом брзином уздигло међу самосвојна остварења високе уметничке вредности, о чему сведочи Богородичина црква у Студеници.¹⁸⁷ То градитељско дело највећег архитектонског значаја без прекида је надахњивало неимаре потоњих рашких црквених грађевина, што се испољило већ на следбенику студеничке Богородичине цркве – Дому Спасовом у Жичи.

Ипак, од новина које су уведене у жички Спасов дом најбитније је проширење олтарског простора и његовог претпростора. Прво је изграђена пространа олтарска апсида, која затвара цео брод на источној страни, а потом су јој додате пастофорије. Та програмска измена усклађена је с крацима трансепта, који су такође проширени у односу на старије бочне вестибиле. Остварена промена просторног решења навела је неке старије истраживаче на то да порекло схеме Спасовог храма траже у црквеној архитектури Запада. Тако је Г. Мије приписао утицају западњачке архитектуре постојање широке олтарске апсиде и звоника на pročелу у Жичи, сматрајући, поред тога, да и тамошњи лукови с надвишењем и преломом у темену, као и облици портала, дугују свој облик мајсторима са Запада.¹⁸⁸ Још је изричитоји био Луј Бреје у својој тврдњи да се целокупно просторно решење жичког Спасовог дома везује за романичку црквену архитектуру Француске, где постоје једнобродне црквене грађевине с пространом апсидом ширине брода.¹⁸⁹ Његова је претпоставка последица заблуде на коју је наводила затечена схема основе жичке цркве, с дугачким бродом, насталим спајањем унутрашње припрате с наосом у јединствен простор. После те измене и доградње пастофорија схема основе жичке

главне цркве одиста је подсећала на неке храмове у западноевропској архитектури, а пре свега на старије и истодобне цистерцитске цркве, које су једнобродне и с трансептом и чији је олтарски простор – увек споља и изнутра правоугаоног облика – исте ширине као брод. Уз источни зид кракова њиховог трансепта подизане су капеле, које, међутим, нису повезане са олтарским простором, већ с трансептом.¹⁹⁰ Ако се има у виду првобитна схема основе жичке Спасове цркве (сл. 123), постаје очигледно да њен наос понавља решење истог дела рашких цркава с краја XII века, пре свега студеничке Богородичине цркве, а по угледу на њу жички храм добио је и једновремено саграђену унутрашњу припрату. Наос жичке цркве не само што понавља схему наоса Богородичине цркве већ понавља и његове мере. Тако су бродови цркава у Студеници и Жичи исте ширине, њихови западни травеји исте су дужине, а само је жичка унутрашња припрата незнатно краћа од студеничке.¹⁹¹ Од студеничког прототипа у највећој се мери удаљио, као што је наведено, жички олтарски простор. Одлука да се у Жичи већ приликом заснивања Спасове цркве подигне средишњи олтарски простор знатно пространији него у претходним Немањиним задужбинама могла је бити подстакнута решењем олтарског дела католикона манастира Лавре, где средишња апсида затвара цео средњи део храма и има ширину готово једнаку распону куполе. Претпоставка о угледању на Лавру заснива се и на истим мерама олтарских апсида у та два храма, као да је апсида католикона у Лаври прво премерена, па су исте мере пренете у Жичу.¹⁹² Сава Немањић је, дакле, могао донети одлуку о томе да прошири жички олтарски простор док је боравио у Лаври. Подстицаји за даљи развој олтарског простора могли су доћи из византијске архитектуре, где су тако уобличавани олтарски простори у средњовизантијском раздобљу, али је вероватнија претпоставка да су ближи узор жич-

187 О тој појави, опширније, в. М. Чанак-Медић, *Архитектура Немањиног доба*, Гласник. Службени лист Српске православне цркве, год. LXXXV, бр. 10 (2003) 218–222.

188 Millet, *L'ancien art serbe*, 56.

189 Л. Бреје, *Српске цркве и романска уметност*, Старинар, трећа сер., књ. I (1922) 36, 37.

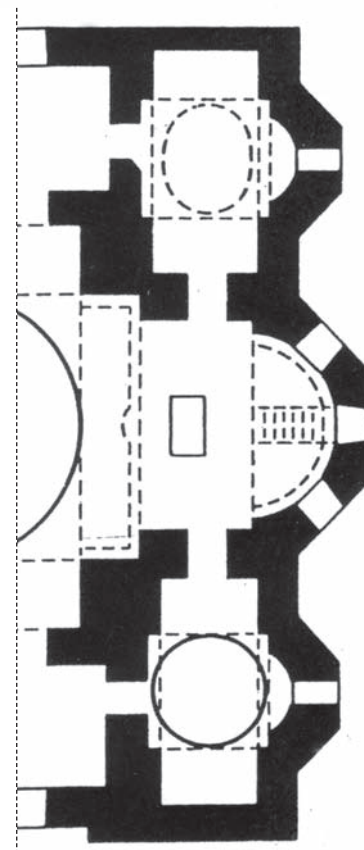
190 Својства тих схема навела су и неке домаће истраживаче да паралеле другим рашким црквама траже у западноевропској архитектури, као када је указано на сличност основе морачке цркве и храма у Саблонсоу (Sablonceaux) у Француској, исте схеме основе као што је имају описане цистерцитске цркве, уп. Р. Мјовић, *Pradavne i davne kulture Crne Gore*, Titograd 1987, 235–242.

191 Тако је ширина подужног брода у Студеници 6,59 m, а у Жичи 6,58 m; дужина унутрашње припрате у Студеници износи 5,70 m, док је у Жичи она 5,37 m, уп. Чанак-Медић, *Жичка Спасова црква*, 184, где су наведени подаци и о истим висинама неких структурних делова у обе цркве.

192 Ту претпоставку изнео је В. Кораћ, *Свети Сава и програм рашког храма*, 238. Треба, међутим, имати на уму и чињеницу да је ширина олтарске апсиде у Жичи била зависна од ширине брода, а његова се мера, без сумње, заснива на ширини брода у Богородичиној цркви у Студеници.

ком развијеном олтарском простору решења источног дела цркве Успења Богородичиног у Никеји и Свете Софије у Солуну, добро позната Сави Првом.¹⁹³ Та се претпоставка може оснажити и још ближе одредити новим доказима. Пастофорије су у Жичи дограђене после Савиног повратка из Никеје, где је он хиротонисан за архиепископа, а биле су завршене до сабора у том манастиру 1221. године. Зато је извесно да је проширење жичког олтарског простора последица одлуке да се Спасовом храму додели катедрална улога, што је подразумевало одржавање сложенијих, катедралних обреда, с већим бројем саслужитеља и бројнијим литургијским сасудима, као и с неопходним одвојеним простором за одлагање одежди и књига и за чување драгоцености. Погодно место за ту сврху био је ђаконикон. Зато је он просторно одвајан.¹⁹⁴ Тиме што су образована одељења за те намене катедрала Српске архиепископије литургијски је устројена попут катедрале васељенског патријарха у Никеји.

Од новина у просторном решењу схеме основе жичког храма посебно су истицани бочни краци трансепта. У раним студијама о рашкој архитектури заступана су два тумачења о њиховом пореклу. Г. Мије је претпоставио да су они произашли из старијих бочних вестибила,¹⁹⁵ а М. Васић је сматрао да је њихово порекло независно и да су краци жичког трансепта образовани из литургијских разлога, за потребе смештања хорова као у бочним конхама светогорских католикона.¹⁹⁶ Њихов развој у правцу који жички храм показује последица је, пре свега, опште појаве и развоја бочних отворених и затворених предворја до анекса ограничене литургијске намене, грађених на широком простору, како у западњачкој тако и у византијској црквеној архитектури.¹⁹⁷ Недоумица око тога да ли су жички краци трансепта непосредно произашли из старијих вестибила или су самостално остварење може бити отклоњена податком да су дужине бочних вестибила у Студеници и кракова трансепта у Жичи истоветних мера, а да им се само ширине разликују.¹⁹⁸ По том податку види се да је жички протомајстор, уобличавајући крако-

Сл. 122. Основа олтарског простора цркве Успења Богородичиног у Никеји

ве трансепта храма који је градио, пошао од решења бочних предворја у Студеници, али их је преобразио тако да више нису били пролази, већ пространа одељења разноврсне намене.

Одавно је примећено да се утицај светогорске архитектуре и тамошњих литургијских обичаја у највећем степену испољио увођењем параклиса изграђених уз бокове припрате у организам жичког католикона. Поуздано је утврђено да замисао о њима потиче са Атоса јер је реч о сасвим својственом светогорском решењу, примењеном на католиконима Лавре, Ватопеда и Ивилона.¹⁹⁹ Њихови параклиси нису једнако просторно решени. Најсажетији су параклиси католикона Ивилона (сл. 124), који су по схеми основе и горњој конструкцији најближи жичким истоврсним одељењима. У Жичи су изграђени због проширења литургијских обреда по угледу на светогорску праксу, за шта су били неопходни додатни култни простори.

Тако се испитивањем развоја појединих просторних јединица главног дела Спасове цркве и трагањем за њиховим изворима дошло до тачнијих закључака

193 Уп. Шупут, *О простору и његовој функцији*, 195, где је у нап. 24 старија литература о средњовизантијским решењима олтарских простора.

194 Подробно о функцији ђаконикона као скевофилакиона в. Шупут, *О простору и његовој функцији*, 236.

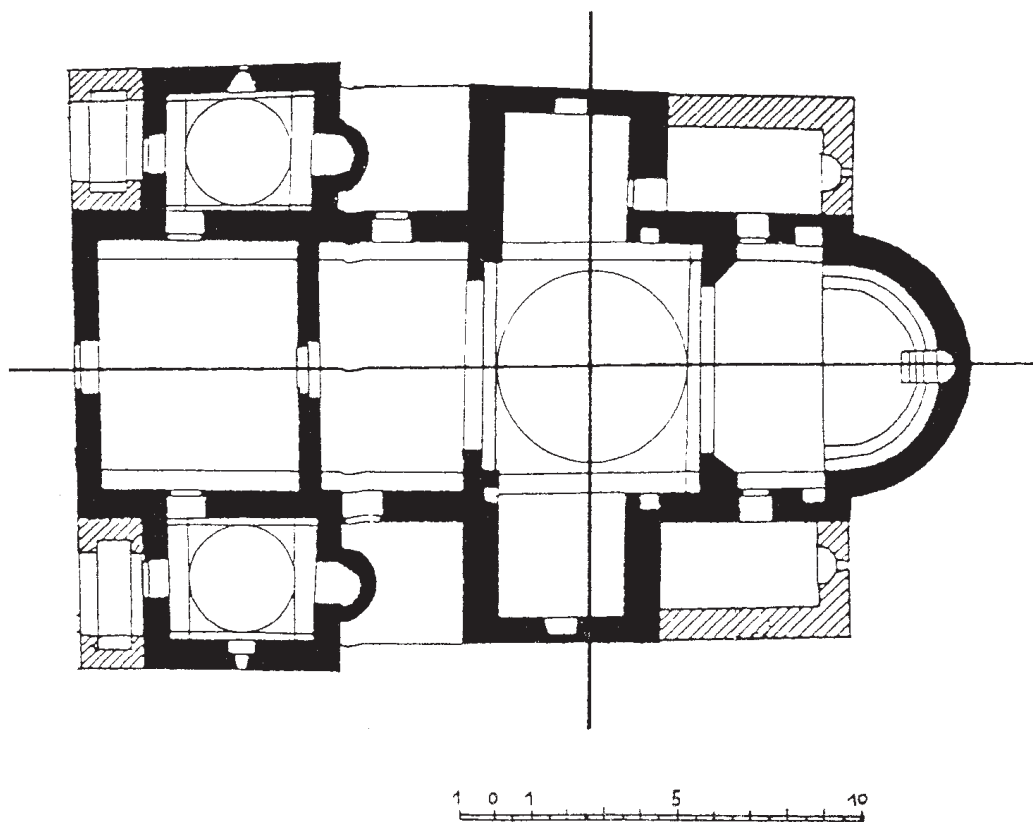
195 Millet, *L'ancien art serbe*, 56, 57.

196 Васић, *Жича и Лазарица*, 46.

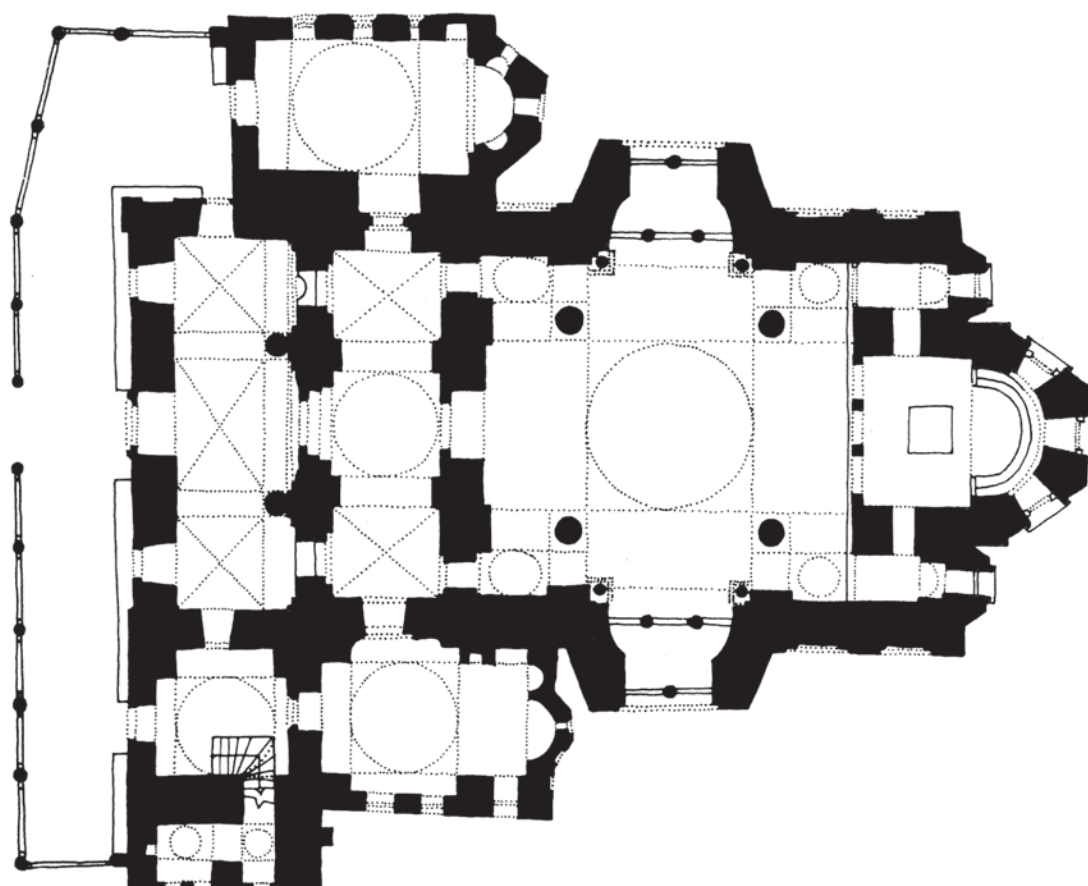
197 В. напред, стр. 128, где је у нап. 21 старија литература о развоју бочних предворја.

198 Тако дужина јужног предворја у Студеници износи 3,25 м, а јужног крака трансепта у Жичи 3,26 м, в. Чанак-Медић, *Жичка Спасова црква*, 184.

199 Кораћ, *Свети Сава и програм рашког храма*, 236; исти, *Les fondations serbes au Mont Athos et les origines athonites de l'architecture serbe*, у: *Διεθνές Συμπόσιο „Το Άγιον Όρος. Χθες – σήμερα – αύριο“*, Солун 1996, 147.

Сл. 123. Схема њрвобийне основе Сјасове цркве са обележеним еђајама градње

Сл. 124. Схема основе манасђиура Ивируна

о настанку њихове просторне замисли. Стекли су се докази о томе да просторно решење главног дела жичке Спасове цркве исходи из традиционалне рашке архитектуре, тачније из схеме основе и структуре Богородичине цркве у Студеници, али да су уведене и многе новине, за чију је појаву подстрек нађен у византијским црквама развијеног склопа, а претежно у светогорском црквеном градитељству. Остаје после тога да се размотри просторно решење жичке спољне припрате и његово порекло.

Жичка спољна припрата, чији је првобитни просторни облик реконструисан на основу преосталих делова, има мало паралела. Сама замисао да се на западној страни Спасове цркве подигне спољна припрата била је свакако подстакнута примерима из византијске архитектуре, у којој постоје цркве с пространим припраатама у чијој се унутрашњости налазе самостални носачи, док је над приземљем катихумена. Међутим, припрате са основом у облику квадрата или блиском том геометријском лику и са четири самостална носача у средишту, попут жичке, ретке су у византијској црквеној архитектури. Као примери могу се навести припрата цркве манастира у Стагмати, у Беотији, из друге половине XII века и припрата Светог Илије у Солуну, додата цркви из XI века крајем XIII или почетком XIV столећа,²⁰⁰ од којих прва припада типу ниских припрате, а само је солунска висока, са спратом над приземљем, попут жичког западног дела. Постоји претпоставка да се замисао жичког егзонартекса заснива на светогорским пространим припраатама.²⁰¹ То су такозвани *лиџи*, који су свакако утицали на првозамишљену петобродну спољну припрату, од које се одустало. За изграђени егзонартекс само основни градитељски програм, укључујући и трем пред њим, делом је преузет из просторне структуре светогорских католиконе. Међу припраатама типа *лиџи* најстарија и уједно најближа жичком егзонартексу постојала је уз католикон Лавре. Она је имала и спрат, а позната је на основу ликовних представа.²⁰² Њен спрат, по Мијеовом мишљењу, био је стари тип катихумене, који су после Лавре имали Ватопед и Ивиرون, а постојао је и у Пантократору и Есфигмену, као и у Диониси-

јату, све до средине XVI века.²⁰³ Катихумене су иначе цариградског порекла и постојале су у неколико најзначајнијих тамошњих цркава.²⁰⁴ Укупне дужине атоских припрате биле су, међутим, мање од жичке, а оне су имале само по два самостална носача у средишту. Одступање од тамошњих решења огледа се не само у продужавању жичке спољне припрате, што је могло бити последица њене посебне намене у црквено-дворским обредима и можда угледања на цариградску патријаршијску цркву, већ нарочито у постојању куле звоника на њеном прочељу.

Сложено просторно решење примењено на егзонартексу у Жичи имало је, дакле, и друга исходишта. То се може закључити на основу околности да је структуром и расподелом простора жичкој високој спољној припрати најсличнији егзонартекс с врло удаљеног подручја, одакле непосредан утицај није могао допрети у Жичу. Реч је о егзонартексу цркве Санта Марија дел Амираљо (*Santa Maria dell'Ammiraglio*) у Палерму, познате под називом Марторана, датованом у девету деценију XII века.²⁰⁵ Тај пример указује на могућност постојања заједничког узора, свакако неке угледне престоничке богомоље.

Постојање неког угледног престоничког примера наговештава и припрата катедрале у Естергому, дограђена уз главни део храма 1196. године.²⁰⁶ То да је идеја о естергомској припрати заснована на византијским примерима потврђује и њен назив – *каџи-хумена* – који се одржао све до XVII века.²⁰⁷ Она је, међутим, била краћа од жичког егзонартекса, што се закључује према распореду пиластара уз обимне зидове, са само два самостална носача у средишту, али је имала засведено приземље и спрат. По распореду пиластара може се одредити место њених носача у средишту. Види се да су они следили правац пружања колонаде међу бродовима у главном делу цркве, а по томе се може закључити да је и горњи део припрате имао тробродни облик; тако је био уобличен и спрат припрате светогорског католиконе Лавре, о чему сведочи њена графичка представа.²⁰⁸ Знамо, дакле, да је раним високим припраатама био својствен тробродни облик, какав је имао и жички егзонартекс.

Изгледало је да је знатно сложеније питање порекла градитељске идеје за кулу на прочељу Спасове цркве, али новија истраживања грчких средњовековних црквених грађевина указују на могућност

200 Уп. P. Mylonas, *Gavits arméniens et Litae byzantines. Observations nouvelles sur le complexe de Saint-Luc en Phocide*, CA 38 (1900) 103 и нап. 37, где је литература о новим истраживањима.

201 Кораћ, *Свети Сава и његов програм рашког храма*, 237.

202 Исто питање опширније је разматрано код Чанак-Медић, *Архитектура и програм егзонартекса*, 70–74 и нап. 57, где је старија литература о некадашњем нартексу католиконе Лавре.

203 Millet, *Recherches au Mont-Athos*, 74.

204 Исти, *L'école grecque*, 124 и нап. 2, где су наведени примери.

205 Уп. Ćurčić, *The Architecture*, 51–53.

206 Z. László, *A középkori Esztergom*, Budapest 1983, 96.

207 Исти, 104 и сл. на стр. 103.

208 Millet, *Recherches au Mont-Athos*, fig. 9, 10.

разрешења тог питања. Поменимо најпре да постоје територијално блиски примери, они на источно-јадранском простору, са истом диспозицијом кула у склопу црквених грађевина и да потичу из старијег прероманичког раздобља, иако они нису могли имати одјека у рашком градитељству с почетка XIII века.²⁰⁹ У разматрању исходишта идеје о кули на прочељу у Жичи не могу се поново мимоићи ни примери припрата у Марторани и Естергому зато што су оне имале по једну кулу на прочељу; у Марторани је она у аксијалној оси храма, а у Естергому је померена на једну страну. Ови примери наметнули су мисао о томе да је по једна кула у сличној диспозицији постојала пре њих, то јест пре краја XII века, у византијској архитектури, одакле потичу и идеје за поменуте припрате. Ту претпоставку оснажују недавна открића остатака звоника уз византијске цркве и пажљива истраживања постојећих. Њима је утврђено да су куле звоници или само пилони у аксијалној оси на западној страни византијских храмова грађени током неколико столећа почев од XI века.²¹⁰ То показује да је подизање оваквих постројења пред храмовима старија појава у византијској црквеној архитектури. Постоје основе за претпоставку да је исходиште градитељске идеје за њих у славној цариградској Светој Софији зато што је она врло рано добила звоник. То се закључује по податку што га у једној хроници наводи Венецијанац Андреја Дандоло – он помиње звона у цркви Свете Софије која је даривао или цар Михаило III (842–867) или цар Василије I (867–886). Зато се оправдано верује да је већ тада постојао звоник у којем су она висила. У даљем проучавању изнетом је уверење да је тај звоник био подигнут на западној страни, у аксијалној оси храма, у време када је презиђиван његов западни део, у IX веку, или у време када је делимично президана купола, у X столећу.²¹¹

209 Уп. Т. Marasović, *Tipologija predromaničkih i romaničkih zvonika u Dalmaciji*, у: *Rapski zbornik*, Zagreb 1987, 289–296; исти, *Zvonici u graditeljstvu ranog srednjeg vijeka u Dalmaciji*, Adrias. Zbornik Zavoda za znanstveni i umjetnički rad JAZU u Splitu (1987) 197–205. За старије прероманичке примере в. и Чанак-Медић, *Архитектура и програм ексонартекса*, 74 и нап. 65.

210 Њихов преглед доноси С. Ђурчић, као и византијске писане и ликовне изворе, уп. *Byzantine Aspects of Church Towers in Norman Sicily*, у: *Byzantino-Sicula V. Giorgio di Antiochia. L'arte della politica in Sicilia nel XII secolo tra Bisanzio e l'Islam. Atti del convegno internazionale*, ed. M. Re, C. Rognoni, Palermo 2009, 65–83, fig. 1–27. За потпунији преглед византијских кула звоника у аксијалној оси храмова од XI века в. Е. Hadjityrphos, *The belfry of St. George Church at Omorfokklesia near Kastoria. Architectural Approach*, Festschrift in honor of Academican Professor Panagiotis Vocotopoulos, у штамп.

211 Berger, *Der Glockenturm*, 65, 66.

За њега се помишљало да више није постојао 1200. године, када је Свету Софију обишао Антоније Новгородски, зато што он не помиње његова звона, већ само клепала.²¹² Ипак, постоји могућност да он звона није чуо стога што је Свету Софију посетио у време поста. Пошто је кула звоник на западној фасади цариградске патријаршијске цркве поуздано постојала касније, јер су се с ње огласила звона када је цар Андроник II Палеолог улазио у Велику цркву, веровало се да је подстрек за њену градњу потекао из западноевропске архитектуре и да су је саградили крсташи после освајања Цариграда.²¹³ Сада, када знамо да су многе куле звоници у Византији и у областима на које се ширио утицај њене архитектуре постојале пре латинског освајања Цариграда, смемо претпоставити да је позније познат звоник Свете Софије следио византијску концепцију црквених звоника, иако је могуће да је он други пут саграђен после 1204. године, што се закључује по траговима таквог постројења на западној страни егзонартекса Свете Софије.²¹⁴ Када је реч о том звонику, постоје не само вести о оглашавању његових звона приликом царевог уласка у Велику цркву већ и описи и цртежи његовог изгледа. Они су дело Гијома Жозефа Грелоа (Guillaume Joseph Grelot) и настали су 1680. године. На основу њих познато је да се звоник налазио у аксијалној оси храма, испред егзонартекса, у који се улазило кроз лучне пролазе звоника, као у Жичи. Исти цртеж показује да је он био четвороугаоног облика и да су над приземљем постојала два спрата. Први је био висок, са широким и високим отворима, а горњи нешто ужи од доњег дела, са по два једноделна, лучно пресведена прозора на свакој страни.²¹⁵ На основу тих података може се закључити да жичка кула звоник не понавља ни његову унутрашњу нити спољашњу рашчлањеност, већ да се њена структура и секундарни делови везују за романичке куле звонике. Кула звоник на средини западне фасаде цариградске Свете Софије, међутим, свакако је била позната архиепископу Сави Првом, па се може претпоставити да је првенствено цариградску патријаршијску цркву он имао у виду

212 Millet, *L'école grecque*, 135, 136; Марковић-Кандић, *Куле-звоници*, 30.

213 R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin III. Les églises et les monastères*, Paris 1953, 479; Марковић-Кандић, *Куле-звоници*, 7; Кораћ, *Свети Сава и програм рашког храма*, 239. Та је кула постојала за време Андроника II Палеолога, уп. Millet, *L'école grecque*, 136.

214 За њих је утврђено да су једновремени с потпорним луковима из друге етапе њихове изградње, уп. S. Ćurčić, *Some Reflection on the Flying Buttresses of Hagia Sophia in Istanbul*, Sanat Tarihi Deferleri 8 (Istanbul 2004) 12, 13.

215 Berger, *Der Glockenturm*, 60, Abb. 3, 4.

Сл. 126. Фриз слейих аркада, ниша, њод завршним венцем главне куйоле

када је заснивао програм жичког егзонартекса и његове куле на pročељу.

Програм простране жичке спољне припрате с катихуменом на спрату и кулом у којој су параклис и келија самог архиепископа свакако је установљен по угледу на византијске примере. Како су их извели мајстори образовани у неким западноевропским или палестинским радионицама, оне су добиле романичка спољна обележја. Ту двојност, својствену

целокупној српској црквеној архитектури XIII века, чине византијска концепција простора и романичка спољна обрада, што се испољило не само на главном делу жичке цркве већ и на њеном егзонартексу. Иста обележја својствена су, као што је већ наведено, и широком кругу црквених грађевина на медитеранским подручјима – сакралној архитектури Зете, Апулије, норманске Сицилије и латинског краљевства у Палестини. Бројне грчке колоније и монашке заједни-

це пореклом из јерусалимског краљевства у Апулији и на Сицилији допринеле су преношењу облика из Византије и Палестине у нове средине и образовању својствене црквене архитектуре са западноевропским цртама у спољним облицима у њима. Оданде је она у истом композитном облику пренета у зетско приморје, које је дуго снабдевало Рашку искусним градитељима. Зато је претпостављено да су приликом уобличавања спољашњости жичке куле њени неимари имали у виду и изглед звоника которске катедрале Светог Трипуна и још неких романичких цркава.²¹⁶

Откривање градитељских идеја за уобличавање фасада Дома Спасовог није било тако сложено. Основни распоред волумена и њихов међусобни однос исходе из схеме основе и горње конструкције, које су, када је реч о главном делу храма, следиле пример Богородичине цркве у Студеници. Исти су корени не само спољне артикулације Спасовог дома већ и његовог декоративног система.

Купола, кључни просторни облик, у Жичи је истакнут волумен, као и на студеничкој Богородичиној цркви, а повезује их и водоравно завршено кубично постоље. То решење у Рашкој први је пут примењено у Студеници, одакле је непосредно пренето у Жичу. Оно води порекло из старије ранороманичке и романичке архитектуре. Код цркава тог стила попречни крак трансепта, којим је код византијских цркава остваривана крстоликост, преображен је у изразит кубични волумен, завршен у подножју куполе водоравно. Призматичан облик тог кључног дела цркве познат је из старије зетске архитектуре, а био је својствен како рустикалним тако и монументалним апулијским црквеним грађевинама. У разматрању примене таквог решења постоља куполе код раних зетских романичких цркава указано је на могућност да је тако било решено постоље куполе которске катедрале Светог Трипуна и да је та црквена грађевина била посредник у његовом преношењу у рашку архитектуру XII века, после чега је оно остало својствено рашким црквама наредног столећа.²¹⁷

Иако основни облик постоља куполе жичке Спасове цркве понавља решење примењено у Студеници, оно се од студеничког примера разликује по томе што су му спољне стране равне, док је у Студеници тај део рашчлањен широким слепим луковима, који на фасади оцртавају унутрашње прислоњене лукове; у њих су складно укомпоновани прозори својствених облика, преузети са цркве Светог Ни-

коле у Топлици. Тај византијски начин обележавања унутрашње структуре на спољашњости постоља куполе није поновљен у Жичи, а даљи снажан утицај Спасове цркве на потоње рашко монументално градитељство имао је за последицу то што су и на познијим храмовима постоља купола споља равна и водоравно завршена.

На жичкој Спасовој цркви били су примењени декоративни систем и неки секундарни делови надахнути истим извором – Богородичиним храмом у Студеници. Нису познате све појединости жичког декоративног система, али је поуздано утврђено да су у подстрешју подужног брода и на калканима постојали декоративни фризови својствени том делу црквених романичких грађевина. Пошто није било двоумице око тога да се жичка Спасова црква у концепцији схеме основе и примењеног конструктивног система, као и у начину уобличавања постоља куполе, угледала на студеничку Богородичину цркву, од које је преузела чак и неке кључне мере, разложно је било очекивати да је и њена спољашњост добила декоративне делове надахнуте студеничким. Нађена конзола и једна слепа аркада, као и утврђени ритам подстрешних украса на бочним странама подужног брода и на западном калкану, оснажиле су ту претпоставку. Могло је бити утврђено да су у Жичи постојали фризови слепих аркадица у подстрешју, слични истим декоративним мотивима на студеничкој главној цркви. С обзиром на ту чињеницу, изведена је на источном калкану подела на дванаест слепих аркадица, постављених по косини, с једном широм у средишту, зато што је тако на источном калкану Богородичине цркве, где је, по свој прилици, та подела имала дубљи преносни смисао.²¹⁸

Ипак, целокупан декоративни систем Спасове цркве не исходи из студеничке другостепене пластике. Издваја се фриз крупних слепих аркада, ниша, у подстрешју њене главне куполе. Лукови у том низу надвишени су и преломљени у темену, поред тога што су изведени у дубоком профилу, те имају протоготичка стилска обележја. О пореклу њихове замисли подробно је расправљано у одељку *Неимари и њихов градитељски њосиуиак*, где се трагало за путевима стицања стручних искустава твораца жичке главне цркве. Они су, изгледа, познавали славна палестинска светилишта и носили су у својој свести слику њихових облика и особених украса.

216 О том питању уп. Чанак-Медић, *Архитектура и програм ексонартекса*, 74 и нап. 67 и 68, где је дата старија литература.

217 Чанак-Медић, *Архитектура цркве Светог Луке*, 38, 39.

218 О мотивима преузетим с фасада Богородичине цркве у Студеници, подробније, в. Чанак-Медић, *Жичка Спасова црква*, 184, 185; иста, *Архитектура жичке Спасове цркве и Радослављево приграђе*, 26, 27.